

KACPER PIELAT

Uniwersytet Warszawski

Wydział Historii

<https://orcid.org/0000-0002-8670-6965>

ŚREDNIOWIECZNY KOPIARIUSZ JAKO KSIĘGA KANCELARYJNA I NOŚNIK PAMIĘCI. STAN I PERSPEKTYWY BADAŃ*

MEDIEVAL CARTULARY AS A CHANCERY RECORD AND A MEMORY VEHICLE. STATE AND PERSPECTIVES OF RESEARCH

ABSTRACT: Cartularies are among the most important source materials – they record many documents, a bulk of which were not preserved in original form, and are considered a product of the medieval chancery and a proof of its organization level. The paper aims to outline the functioning of cartularies in a medieval chancery and to present some reflection in the field of source studies on the discussed issue, as well as a review of research about medieval cartularies in Polish historiography.

KEYWORDS: cartulary, medieval chancery, archive, literate culture, institutional memory

Wiele spośród średniowiecznego materiału dyplomatycznego nie zachowało się w postaci oryginalnej. Wynikało to m.in. z warunków przechowywania dokumentów czy zniszczeń średniowiecznych archiwaliów, także w wiekach późniejszych. Jednym ze sposobów uchronienia dokumentów przed zatraceniem było przepisywanie ich do ksiąg kancelaryjnych. Rodzajem takich ksiąg były m.in. kopiariusze, do których przepisywano dokumenty *in extenso*. Często tekst zapisany w kopiariuszu stanowi obecnie jedyny zachowany przekaz źródłowy. Stąd też ich wartość jest nieoceniona. Od dawna stanowią one przedmiot zainteresowania

* Niniejszy artykuł stanowi przeredagowaną oraz rozszerzoną wersję rozdziału pracy dyplomowej *Najstarszy kopiariusz katedry płockiej. Studium źródłoznawcze* napisanej pod kierunkiem dra Piotra Oknińskiego i obronionej w 2023 r. na Wydziale Historii Uniwersytetu Warszawskiego.

badaczy zagranicznych¹. W polskiej historiografii przez długi czas pozostawały niestety na uboczu zainteresowań historyków. W podręczniku do dyplomatyki *Dyplomatyka wieków średnich* pod redakcją Karola Maleczyńskiego, Marii Bieślińskiej i Antoniego Gąsiorowskiego kopiariusze definiuje się jako „kopie sporządzone przez odbiorcę, który dla celów praktycznych, zwłaszcza z obawy przed zaginięciem dokumentów, przepisywał je do osobnych ksiąg (kopiarzy)”². Natomiast dla dokumentów pochodzących z tzw. kancelarii wystawcy prowadzone miały być osobne księgi, określane mianem registrów³. To samo rozróżnienie wprowadza Stanisław Kętrzyński⁴. Definicja ta jednak nie jest w pełni właściwa. Kopiariusze zawierają bowiem niejednokrotnie dyplomy pochodzące zarówno od odbiorcy (archiwum), jak i wystawcy (kancelaria). Obserwujemy to chociażby w kopiariuszach biskupich, gdzie obok otrzymanych przywilejów znajdują się także dokumenty wystawne przez instytucję, do której dany kopiariusz należy⁵. Nowsze podręczniki do dyplomatyki uznają natomiast kopiariusza za „księgę, w którą dana

¹ Najbardziej aktualne podsumowanie literatury anglo- i francuskojęzycznej: Joanna Tucker, *Reading and Shaping Medieval Cartularies. Multi-Scribe Manuscripts and their Patterns of Growth. A Study of the Earliest Cartularies of Glasgow Cathedral and Lindores Abbey*, Woodbridge 2020 (Studies in Celtic History, 41), s. 4–33. Sama publikacja jednak została oceniona krytycznie, zob. Anna Adamska (rec.), *Joanna Tucker, Reading and Shaping Medieval Cartularies. Multi-Scribe Manuscripts and their Patterns of Growth. A Study of the Earliest Cartularies of Glasgow Cathedral and Lindores Abbey. (Studies in Celtic History 41.)* Boydell Press, Woodbridge 2020. 315 S. ISBN 978–1–78327–478–9, „Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung”, 129 (2021), 2, s. 438–440). Warto również zwrócić uwagę na publikację *Charters, Cartularies and Archives. The Preservation and Transmission of Documents in the Medieval West. Proceedings of a Colloquium of the Commission Internationale de Diplomatie* (Princeton and New York, 16–18 September 1999), eds. Adam J. Kosto, Anders Winroth, Toronto 2002 (Papers in Mediaeval Studies, 17). O wynikach zagranicznych studiów opublikowanych w zbiorze *Les cartulaires. Actes de la table ronde organisée par l'École nationale des chartres 1991*, eds. Oliver Guyotjeannin, Laurent Morelle, Michel Parisse, Paris 1993 (Mémoires et documents de l'École des Chartres, 39), informował w Polsce Marek Derwich, *O nowe spojrzenie na kopiarze. Uwagi na marginesie nowszych badań*, „Studia Źródłoznawcze”, 37 (2000), s. 165–167.

² Karol Maleczyński, Maria Bieślińska, Antoni Gąsiorowski, *Dyplomatyka wieków średnich*, Warszawa 1971, s. 21–22.

³ *Ibidem*, s. 21.

⁴ Stanisław Kętrzyński, *Zarys nauki o dokumencie polskim wieków średnich*, oprac. i wpraw. opatrzył Józef Dobosz, Poznań 2008, s. 64–65.

⁵ Przykład kopiariusza o takiej zawartości stanowi chociażby wrocławski *Liber Niger* (Bronisław Turow, „*Liber Niger*” *kopiarz biskupstwa wrocławskiego*, Wrocław 1970 [Acta Universitatis Wratislaviensis, No 126, Historia, 19], s. 47–96) czy krakowski *Liber Antiquus* (*idem*, „*Liber antiquus*” – *kopiarz biskupstwa krakowskiego*, Wrocław 1965 [Acta Universitatis Wratislaviensis, No 36, Historia, 9], s. 67–97).

instytucja lub osoba fizyczna wpisuje posiadane przez siebie dokumenty”⁶. Zwraca się więc ciągle szczególną uwagę na odbiorcę. Podobnie definiują kopiariusz autorzy obcojęzycznych prac z zakresu dyplomatyki: *Diplomatique médiévale*⁷ oraz *Les cartulaires*⁸. Definicję tę należałoby jednak rozszerzyć o dokumenty wystawiane przez instytucję. Jest to widoczne we wczesnych kopiariuszach, które mają formę pośrednią pomiędzy kopiariuszem *sensu stricto* a rejestrem⁹.

Reasumując, kopiariusz stanowi zatem w naszym ujęciu księgę, która ma przechować i zabezpieczyć dokumenty wybrane przez samego twórcę kopiariusza, mogące pochodzić zarówno z archiwum odbiorcy¹⁰, jak i kancelarii wystawcy. Kopiariusz może w związku z tym pełnić częściowo również funkcję rejestru¹¹. Stanowi on zarazem selektywny i podporządkowany określonym funkcjom wybór tekstów¹². Nie ulega wątpliwości, że kopiariusze stanowią bardzo cenne źródło. I chociaż w dotychczasowej historiografii czerpano z nich obficie, rzadko podejmowano badań nad kopiariuszem jako samodzielnym bytem źródłowym, którym

⁶ Tomasz Jurek, Krzysztof Skupieński, *Wprowadzenie do dyplomatyki*, [w:] *Dyplomatyka staropolska*, red. Tomasz Jurek, Warszawa 2015, s. 45–46.

⁷ Oliver Guyotjeannin, Jacques Pycke, Benoît-Michel Tock, *Diplomatique médiévale*, Turnhout 1993, s. 277.

⁸ Oliver Guyotjeannin, Laurent Morelle, Michel Parisse, *Avant-Propos*, [w:] *Les cartulaires*, s. 7–9.

⁹ Tomasz Jurek, Adam Kozak, *Pozostałości rejestru kancelarii biskupa wrocławskiego Jana Romki (1292–1301) na skrawkach makulatury przypadkiem zachowane*, [w:] *Ecclesia. Regnum. Fontes. Studia z dziejów średniowiecza*, red. Sławomir Gawlas *et al.*, Warszawa 2014, s. 356. Tam dalsza literatura.

¹⁰ O problematyce funkcjonowania archiwum w średniowieczu zob. dalej przypis 107.

¹¹ W tym kontekście podział na kopiariusze i rejestry rysuje się bardzo nieostro. Nie jest bowiem wykluczone, że kopiariusz, przy całej mnogości swoich funkcji, mógł być wykorzystywany także jako rejestr w ujęciu klasycznej dyplomatyki. Należy mieć również na uwadze, że posługujemy się tutaj kategoriami współczesnej historiografii, źródła zaś niekiedy określają mianem *regestrum* księgę identyfikowaną przez nas jako kopiariusz (zob. choćby Archiwum Archidiecezjalne we Wrocławiu [dalej: AAWr], rkps. IIIa 31, k. 347r). Zakres semantyczny łacińskiego *regestrum* jest znacznie szerszy i mieściły się w nim bardzo różne kategorie rękopisów, obejmujących także wykazy, rejestry i spisy (zob. np. najstarsza wzmianka o rachunkach krakowskich z 1369 r. – Bożena Wyrozumska, *Kancelaria miasta Krakowa w średniowieczu*, Kraków 1995 [Uniwersytet Jagielloński, Rozprawy Habilitacyjne, nr 308], s. 63).

¹² Rościśław Żerelik, *Najstarszy kopiarz ksiąg oleśnickich i kozielsko-bytomskich*, Wrocław 2012 (Acta Universitatis Wratislaviensis, No 3404, Historia, 185), s. 50–64. O archiwum księstwa i jego związkach z kopiariuszem zob. *ibidem*, s. 67–98. Postuluje się również, aby traktować kopiariusza jako źródło sytuujące się pomiędzy dokumentem a przekazem narracyjnym, mające kształtować kolektywną pamięć danego środowiska (Derwich, *O nowe spojrzenie na kopiarze*, s. 165–167).

niewątpliwie jest¹³. Nie należy go traktować jako przypadkowego zbioru dokumentów, stanowi on bowiem skonstruowaną z rozmysłem księgę, mającą służyć określonym celom wytwórcy¹⁴.

Jako pierwsi na kopiariusze zaczęli zwracać uwagę wydawcy źródeł historycznych¹⁵, poszukując w nich nieznanych świadectw bądź wspomagając się nimi przy okazji wydawania dokumentów. Nie przyglądano się jednak kopiariuszom bliżej, traktując zawarte w nich kopie jedynie jako pomoc, jeśli dokument nie zachował się w oryginale albo odczytanie jego treści było niemożliwe. W innym wypadku przedkładano oryginalny dyplom nad kopię w kartularzu. Na kanwie zainteresowania tekstami znajdującymi się w kopiariuszach powstawały krótkie opisy kodykologiczne rękopisów oraz ich zawartości. Niemniej wśród dotychczasowych prac dotyczących kopiariuszy przeważają materiały o charakterze wydawniczym¹⁶.

Kwestia funkcjonowania oraz powstawania kopiariuszy immanentnie wiąże się ze środowiskiem, w którym je opracowywano – średniowieczną kancelarią. Oba pola badawcze w naturalny sposób łączą się ze sobą. Problematyka zorganizowania, działalności oraz funkcji średniowiecznej kancelarii ma w polskiej nauce długą tradycję i bogatą literaturę¹⁷. Kancelaria średniowieczna stanowiła instytucję, ale

¹³ Ten sam problem zauważa Constance Brittain Bouchard, *Rewriting Saints and Ancestors. Memory and Forgetting in France 500–1200*, Philadelphia 2015 (The Middle Ages Series), s. 10.

¹⁴ Derwich, *O nowe spojrzenie na kopiarze*, s. 165–167.

¹⁵ Przykładami wydań kopiariuszy *sensu stricto* są chociażby *Materiały do dziejów kolegiaty pultuskiej*, wyd. Bolesław Ulanowski, Stanisław Zachorowski, Kraków 1916 (Archiwum Komisji Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie, t. 10), oraz *Najstarszy zbiór przywilejów i wilkierzy miasta Krakowa*, wyd. Stanisław Estreicher, Kraków 1936 (Wydawnictwa Komisji Historycznej Polskiej Akademii Umiejętności, nr 82). Nie oddają one jednak w żadnej mierze struktury rękopisu (co postuluje się dopiero we współczesnym edytorstwie, zob. Tomasz Jurek, *Księga Iura vicariorum i jej przygotowywana edycja*, „Roczniki Historyczne”, 76 (2010), s. 241–254) oraz nie zawierają wszystkich tekstów danych kopiariuszy.

¹⁶ Zob. Żerelik, *Najstarszy kopiarz*, s. 19–20. Nie umniejszając wartości trudów edycji źródełowych, prace te pozbawione są najczęściej pogłębionej refleksji źródłoznawczej, a także ujęcia kopiariusza inaczej niż tylko zbioru materiału źródłowego w postaci dokumentów

¹⁷ Do najważniejszych opracowań należą: Andrzej Tomczak, *Kancelaria biskupów włocławskich w okresie księgi wpisów (XV–XVIII w.)*, Toruń 1964; Maria Bielińska, *Kancelarie i dokumenty wielkopolskie w XIII wieku*, Wrocław 1967; Irena Sułkowska-Kuraszowa, *Polska kancelaria królewska w latach 1447–1506*, Warszawa 1967; *eadem*, *Dokumenty królewskie i ich funkcja w państwie polskim za Andegawenów i pierwszych Jagiellonów 1370–1444*, Warszawa 1977; Irena Radtke, *Kancelaria miasta Poznania do roku 1570*, Poznań 1967; Maria Syska, *Dokumenty Konrada I Mazowieckiego*, Warszawa 1967 (niepublikowana rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. dra Aleksandra Gieysztor, Wydział Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, mps w Bibliotece Wydziału Historii Uniwersytetu Warszawskiego); Józef Mitkowski, *Kancelaria Kazimierza Konradowicza księcia kujawsko-łeczyckiego (1233–1267)*, Wrocław 1968 (Polska Akademia Nauk, Oddział w Krakowie, Prace Komisji Nauk Historycznych, nr 21); Karol Mieszkowski,

także zespół ludzi dokumentujących pisemnie działalność danej jednostki, czy to monarchy, czy biskupa. Spod ich ręki wychodziły wszelkie pisma wytworzone w kancelarii. Co więcej, zajmowali się oni także gromadzeniem i opieką nad zbiorami posiadanych dokumentów¹⁸ oraz tworzyli pomoce kancelaryjne w postaci ksiąg (m.in. właśnie kopiariuszy)¹⁹. Wykształcenie się kancelarii stanowiło długotrwały i złożony proces. Nie chodzi tutaj bowiem jedynie o czynność wystawiania dokumentów. Zakończenia pierwszej fazy owego procesu, oznaczającej powstanie

Studia nad dokumentami katedry krakowskiej XIII wieku. Początki kancelarii biskupiej, Kraków 1974 (Polska Akademia Nauk, Oddział w Krakowie, Prace Komisji Nauk Historycznych, nr 34); Zygmunt Mazur, *Studia nad kancelarią Leszka Czarnego*, Wrocław 1975 (Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego. Seria A, nr 169); Ewa Suchodolska, *Kancelarie na Mazowszu w latach 1248–1345. Ośrodki zarządzania i kultury*, Warszawa 1977; Anna Adamska, *Dokument i kancelaria biskupa krakowskiego Jana Grota (1326–1347)*, „Roczniki Humanistyczne”, 37 (1989), 2, s. 77–142; Kazimierz Bobowski, *Kancelaria oraz dokumenty biskupów i kapituły w Kamieniu (do końca XIII w.)*, Wrocław 1990 (Acta Universitatis Wratislaviensis, No 944, Historia, 65); Rościsław Żerelik, *Kancelaria biskupów wrocławskich do 1301 roku*, Wrocław 1991 (Acta Universitatis Wratislaviensis, No 1258, Historia, 92); Maciej Gołębiewski, *Kancelaria kapituły chełmińskiej w okresie księgi wpisów*, [w:] *Kancelarie okresu księgi wpisów w Prusach Królewskich. Materiały sesji odbytej 20–21 listopada 1992 roku w Archiwum Państwowym w Toruniu*, red. Andrzej Tomczak, Warszawa 1994, s. 35–46; Izabela Skierska, *Dwór i urząd biskupi w późnośredniowiecznej diecezji poznańskiej*, „Roczniki Historyczne”, 60 (1994), s. 185–202; Wyrozumska, *Kancelaria miasta Krakowa*; Janusz Grabowski, *Kancelarie i dokumenty książąt mazowieckich w latach 1341–1381. Ośrodki zarządzania i kultury*, Warszawa 1999 (tutaj dalsza literatura na temat kancelarii monarszych); *idem*, *Dokumenty i kancelaria Klemensa Pierzchały biskupa płockiego (1333/1337–1357)*, [w:] *Kościół i państwo w dziejach, źródłach i studiach nad przeszłością*, red. Marek Stawski, Warszawa 2008, s. 145–168; Piotr Chojnacki, *Dokumenty i kancelaria biskupów płockich w późnym średniowieczu*, Warszawa 2004 (niepublikowana rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. Marii Koczerskiej, Wydział Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, mps w Bibliotece Wydziału Historii Uniwersytetu Warszawskiego); Maria Koczerska, *Zbigniew Oleśnicki i Kościół krakowski w czasach jego pontyfikatu 1423–1455*, Warszawa 2004; Anna Włoch, *Kancelaria i dokumenty biskupa poznańskiego Piotra Wysza (1392–1412)*, „Studia Źródłoznawcze”, 46 (2009), s. 29–82; Zofia Wilk-Woś, *Późnośredniowieczna kancelaria arcybiskupów gnieźnieńskich (1437–1493)*, Łódź 2013; Agnieszka Bartoszewicz, *Piśmienność mieszczańska w późnośredniowiecznej Polsce*, Warszawa 2012; Marcin Starzyński, *Średniowieczny Kazimierz, jego ustrój i kancelaria*, Kraków 2015 (Monografie Towarzystwa Naukowego Societas Vistulana, t. 3); Mateusz Superczyński, *Kancelaria i archiwum miasta Chełmna w okresie przedrozbiorowym*, Toruń 2021; Janusz Tandecki, *Piśmienność pragmatyczna, pisarze i kancelarie w wielkich miastach pruskich i inflanckich w średniowieczu*, Toruń 2021.

¹⁸ Średniowieczne archiwa katedralne znajdowały się pod opieką kapituły i nie były równoznaczne z kancelarią biskupią, choć z pewnością obie instytucje były ściśle powiązane (Maria Koczerska, *Kancelarie i dokumentacja kościelna*, [w:] *Dyplomatyka staropolska*, s. 372). Obserwujemy bowiem inwentaryzacje archiwów dokonywane przez pracowników kancelarii (Rościsław Żerelik, *Inwentaryzacja dokumentów w średniowiecznych archiwach śląskich*, [w:] *Inter laurum et olivam. Miscellanea Mariae Bláhové Professorissae dedicata*, red. Jiří Šouša, Ivana Ebelová, Praha 2007 (Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et Historica, 2002, 1–2, Z pomocných věd historických, 16), s. 47–54).

¹⁹ Koczerska, *Kancelarie i dokumentacja kościelna*, s. 343–344.

zorganizowanej instytucji, upatruje się w pojawieniu się wyspecjalizowanego personelu kancelaryjnego oraz stabilizacji dyktatu, a zatem wprowadzeniu stylu pisarskiego charakterystycznego dla danego ośrodka (ok. połowy XIII w.)²⁰. Kolejnym etapem wskazującym na rozwój kancelarii było wprowadzenie rejestracji, którą datowano ogólnie na drugą połowę XIV w.²¹ Obraz taki wyłania się na podstawie dotychczasowych badań, które wszakże nie objęły nigdy w dużej mierze źródeł innych niż dokumenty, zwłaszcza dla okresu sprzed XV–XVI w. Musimy zatem brać pod uwagę niepełność naszej wiedzy na temat owych procesów. Pierwszy był bowiem długotrwały i różny dla konkretnych ośrodków, drugi natomiast, jak pokazują ostatnie ustalenia²², mógł nastąpić wcześniej, niż dotychczas zakładano.

Jako punkt wyjścia do rozważań nad rolą i funkcjami kopiariuszy posłużą nam kopiariusze kancelarii biskupich. One bowiem jako pierwsze doczekały się osobnych, wyjątkowo licznych na tle polskiej historiografii, ujęć monograficznych oraz niejako zapoczątkowały w Polsce nurt studiów nad kartularzami. Zagadnienie tworzenia i funkcjonowania kopiariuszy było poruszane w badaniach nad kancelariami biskupimi, jednak w stopniu marginalnym. Za najstarszy znany nam kopiarz, pochodzący z kancelarii biskupiej, przyjęło się wskazywać kopiariusza biskupstwa wrocławskiego, powstały ok. połowy XIV w. Jednak, jak się powszechnie uważa, prawdziwy przyrost ilościowy kopiariuszy miał przypadać na XV w., kiedy to księgi takie powstały w Krakowie, Gnieźnie i Poznaniu. Istnieje również domysł, że biskupstwa położone na peryferiach, takie jak Płock i Włocławek, zdecydowały się na wytworzenie kopiariuszy dopiero w XVI w.²³ W większości prac, dotyczących w dużej mierze okresu rozwoju kancelarii do końca XIII w., badacze nie uwzględniali zatem problemu genezy późnośredniowiecznych ksiąg, które nie wchodziły w zakres ich zainteresowań. Niemniej korzystano za ich pośrednictwem z materiału dyplomatycznego przy analizie dyktatu. Maria Bielińska w badaniach nad biskupimi kancelariami wielkopolskimi wskazywała na związek kopiarzy z organizacją archiwum katedralnego²⁴. Natomiast badania nad biskupimi kancelariami późnego średniowiecza skupiały się głównie na klasycznej analizie dyplomatycznej duktu i dyktatu oraz

²⁰ Tomasz Jurek, *Rozwój dokumentu polskiego w XIII w.*, [w:] *Dyplomatyka staropolska*, s. 108–109.

²¹ Kętrzyński, *Zarys nauki o dokumencie*, s. 349–352. Brak jednak szerszej refleksji nad charakterem i sposobami zachowywania własnej spuścizny kancelaryjnej, a także badań nad jej śladami.

²² Jurek, Kozak, *Pozostałości rejestru* s. 346–357.

²³ Koczerska, *Kancelarie i dokumentacja kościelna*, s. 372.

²⁴ Bielińska, *Kancelarie i dokumenty wielkopolskie*, s. 138–139.

innych typach ksiąg kancelaryjnych, takich jak księgi wpisów²⁵. Działalność późnośredniowiecznej kancelarii biskupów płockich (1439–1522) częściowo przebadał Piotr Chojnacki. Co znamienne, zwrócił on uwagę na dwa szesnastowieczne kopiariusze: *Exemplaria privilegiorum totius episcopatus plocensis*, stanowiący zbiór dokumentów dotyczących głównie przywilejów wójtowskich i sołeckich, oraz *Collectio privilegiorum*, w którym zebrano dyplomy z lat 1187–1530. Nie zdecydował się on jednak na zbadanie ich genezy czy funkcji, skupiając się przede wszystkim na księgach wpisów²⁶. Zauważalne jest zatem pomijanie w polskiej historiografii problemu funkcjonowania kopiariuszy w ramach kancelarii biskupich, wobec czego zasadniczo niewiele wiadomo na temat ich powstawania i wykorzystywania.

W przypadku kancelarii biskupich monografii doczekały się dotychczas jedynie cztery piętnastowieczne kopiariusze kancelarii biskupich: biskupstwa wrocławskiego (*Liber Niger*)²⁷, krakowskiego (*Liber Antiquus*)²⁸, poznańskiego (*Liber privilegiorum B*)²⁹ i gnieźnieńskiego (*Liber Privilegiorum XV sec.*)³⁰. Ich badacz, Bronisław Turoń, skupił się głównie na analizie zawartości kodeksów pod kątem wystawców dyplomów, typów poruszanych spraw oraz przedstawieniu na tej podstawie przyczyn ich powstania. Przeprowadził również analizę paleograficzną oraz kodykologiczną rękopisów. Pod wieloma względami badania te wydają się powierzchowne; nie wnikają zasadniczo w strukturę kopiariuszy, układ i związki między poszczególnymi kopiami lub ich grupami. Również analiza paleograficzna dokonana przez Turonia, dotycząca jedynie danego rękopisu, nie odnosi się w żaden sposób do duktów obecnych w danej kancelarii. Zupełnie nieobecne są również obserwacje dotyczące rozplanowania zawartości kodeksu, a także graficznej

²⁵ Tomczak, *Kancelaria biskupów wrocławskich*; Żerelik, *Kancelaria biskupów wrocławskich*; Gołtembiowski, *Kancelaria kapituły chełmińskiej*, s. 35–46; Skierska, *Dwór i urząd*, s. 185–202; Adamska, *Dokument i kancelaria*, s. 77–142; Włoch, *Kancelaria i dokumenty*, s. 29–82; Koczerska, *Zbigniew Oleśnicki*; Wilk-Woś, *Późnośredniowieczna kancelaria*.

²⁶ Chojnacki, *Dokumenty i kancelaria*, s. 105–108. O krakowskich aktach biskupich: Maria Koczerska, *L'Utilisation de l'Écrit dans l'Administration du Diocèse de Cracovie au XVe Siècle*, [w:] *The Development of Literate Mentalities in East Central Europe*, eds. Anna Adamska, Marco Mostert, Turnhout 2004 (Utrecht Studies in Medieval Literacy, 9), s. 143–157. Funkcję właściwych regestrów, do których wciągano kopie dokumentów opuszczających kancelarię, mogły pełnić jakieś zaginione księgi, zob. Chojnacki, *Dokumenty i kancelaria*, s. 100–105.

²⁷ Turoń, „*Liber antiquus*”, s. 67–97.

²⁸ *Idem*, „*Liber Niger*”, s. 47–96.

²⁹ *Idem*, *Kopiarz biskupstwa poznańskiego – Liber privilegiorum B*, Wrocław 1974 (Acta Universitatis Wratislaviensis, No 226, Historia, 24), s. 67–89.

³⁰ *Idem*, *Kopiarz arcybiskupstwa gnieźnieńskiego – Liber Privilegiorum XV sec.*, Wrocław 1980 (Acta Universitatis Wratislaviensis, No 499, Historia, 33), s. 39–50.

oprawy kopii dokumentów; co znamienne, zarówno najstarsza, jak i najmłodsza część *Liber Niger*, zostały zapisane w dwóch kolumnach pismem bliższym kodeksowemu³¹, natomiast część środkowa duktem *stricte* dyplomatycznym³². Niewiele zatem, mimo skoncentrowania uwagi badacza na zagadnieniach analizy kodykologicznej, dowiadujemy się o zewnętrznych cechach rękopisów. Analizie nie poddano znajdujących się w kopiariuszach innych tekstów, niebędących dyplomami, niemniej ściśle związanych z treścią danej księgi³³.

Najpoważniejszym błędem popełnionym przez Turonia w przypadku kopiariuszy wrocławskich jest traktowanie *Liber Niger* jako właściwie jednego kopiariusza stanowiącego koherentny zbiór dokumentów. W rzeczywistości mamy do czynienia z trzema zupełnie odrębnymi manuskryptami, które zostały złączone dopiero ok. połowy XV w. Niewłaściwe również jest założenie, że data najpóźniej wystawionego dokumentu odpowiada zakończeniu pracy nad konkretnym kopiariuszem lub jego częścią³⁴. Badacz nie brał zupełnie pod uwagę ewentualności uzupełniania księgi w toku jej użytkowania, zakładał tym samym, że kopiariusze zawarte w *Liber Niger* powstały w takiej formie, w jakiej je znamy, i nie podlegały żadnym działaniom ze strony pisarzy. Nie pojawia się też refleksja na temat aparatu kancelaryjno–archiwalnego używanego przez pisarzy w celu uporządkowania treści, a także roli danego kopiariusza w kancelarii, a zatem społecznego kontekstu powstawania rękopisu. Brak również szczegółowych informacji na temat zawartości rękopisów, podane zostały jedynie zestawienia grup tematycznych dokumentów, będące właściwie wytworem własnym autora, niewynikające zaś z wewnętrznego podziału źródła³⁵. Niemniej Turoń zwrócił uwagę na okoliczności powstania owych kopiariuszy, tłumacząc je chęcią zabezpieczenia stanu posiadania przez instytucje. Same kopiariusze określał także jako narzędzia sprawowania władzy, nie doceniając jednak ich funkcji społecznych, o czym niżej.

³¹ AAWr, rkps IIIa 31, k. 1r–346r; 388r–455v.

³² *Ibidem*, k. 347r–386v.

³³ Choćby znajdującego się na początku kodeksu spisu biskupów wrocławskich oraz tekstów przysięg wraz z miniaturą na pierwszej, niefoliowanej karcie pergaminowej. Niemniej autor zdawał sobie sprawę z ich występowania w kopiariuszu (Turoń, „*Liber Niger*”, s. 48–49).

³⁴ *Ibidem*, s. 49–51.

³⁵ Znacząco wpłynęło to na odbiór prac Turonia, gdzie brak właśnie wnikliwszej krytyki wpisanych do kopiariuszy dokumentów (zob. Brygida Kübris [rec.], *Turoń B.*, „*Liber antiquus*” – kopiaryz biskupstwa krakowskiego, *Acta Universitatis Wratislaviensis*, 36, *Historia*, 9, Wrocław 1965, s. 67–97, „*Studia Źródłoznawcze*”, 12 (1967), s. 242; Maria Koczerska, *Autentyczność dokumentu unii krewskiej w 1385 roku*, „*Kwartalnik Historyczny*”, 99 (1992), 1, s. 72, przypis 2). Są one z punktu widzenia badań nad piśmiennością kancelaryjną w zasadzie bezużyteczne.

Pozostaje jeszcze problem datacji poszczególnych części kopiariuszy. Za najwcześniejszy kopiariusz wytworzony w kancelarii biskupiej na ziemiach polskich obecnie uznaje się najstarszą część wrocławskiego *Liber Niger*, powstałą w połowie XIV w. W późniejszym okresie dołączono do tego najstarszego rękopisu dwa kolejne kopiariusze powstałe kolejno na początku i w połowie XV w.³⁶ Odm inną datację środkowej części *Liber Niger* zaproponował Tomasz Jurek, określając *terminus post quem* jako 1355 r.³⁷ Słusznie wskazał on na symptomatyczny nagłówek jednego z dokumentów, który określa Karola IV mianem obecnego króla Rzymian³⁸. Wskazuje to, że nagłówek musiał zostać skomponowany przed 1355 r. Raczej mało prawdopodobne wydaje się pomylenie przez pisarza tytułów króla rzymskiego i cesarza, skoro w kolejnych regestach są one poprawne. Niemniej jednolity dukt całego kopiariusza nie pozwala przyjąć hipotezy Jurka o sporządzeniu księgi na początku drugiej połowy XIV w., bowiem za dokumentami z lat 40. XIV w. znalazły się także teksty z 1358 oraz 1382 r.³⁹ Kwestia chronologii powstawania oraz użytkowania kopiariuszy wrocławskich pozostaje zatem w dużej mierze ciągle otwarta. Wypada jednak wskazać na charakter kopiariusza jako księgi ciągle użytkowanej w kancelarii, której treść w czasie podlegała zmianom i uzupełnieniom⁴⁰, co powinno znaleźć oddźwięk w badaniach nad średniowieczną piśmiennością kancelaryjną.

Samo opracowanie kopiariuszy wrocławskich związane było z kolei z koniecznością zabezpieczenia dokumentów w związku z konfliktami biskupstwa z władzą świecką (najstarsza część kopiariusza powstała wraz z zakończeniem konfliktu z Luksemburgami) lub porządkowaniem własnej sytuacji majątkowo-administracyjnej⁴¹. Podobną genezę zdają się mieć także późniejsze kopiariusze

³⁶ Turoń, „*Liber Niger*”, s. 51.

³⁷ Tomasz Jurek, *Testament Henryka Probusa. Autentyk czy falsyfikat?*, „*Studia Źródłoznawcze*”, 35 (1994), s. 82.

³⁸ Cytat za oryginałem: *Privilegium domini quando fuit marchio Morauie qui nunc est [wyróżnienie – K.P.] Romanorum rex et Boemie data in concordia quando reduxit clerum in libertatem post expulsionem libertates omnes antiquorum principum confirmat et promittit defendere ecclesias et exactiones nostro recipere datum anno domini Millesimo Trecentesimo Quadragesimo secundo*, w: AAWr, rkps IIIa 31, k. 351v.

³⁹ *Ibidem*, k. 355r–365 r.

⁴⁰ Problem ten zauważył również Artur Bruder, *Najstarszy kopiarz klasztoru cystersów w Henrykowie*, Wrocław 1992 (Acta Universitatis Wratislaviensis, No 1267, Historia, 88), s. 15–16. Nie jest również wykluczone, że średni kopiariusz wrocławski stanowił swego rodzaju uzupełnienie najstarszego, o czym świadczyć może tytuł (*Regestrum omnium priuilegiorum*), a także wspólny system oznaczania dokumentów za pomocą liter.

⁴¹ Turoń „*Liber Niger*”, s. 76–84.

biskupie: poznański⁴² i gnieźnieński⁴³. Dodatkowo w tym samym czasie co poznański *Liber Privilegiorum B* powstał także kopiariusz wikariuszy katedralnych (*Iura vicariorum*), uzupełniany w kolejnych dekadach⁴⁴. Wielce ciekawy jest natomiast krakowski *Liber Antiquus*, datowany przez Turonia na 1445 r.⁴⁵ Jego powstanie wspomniany badacz wiązał z zakupem księstwa siewierskiego oraz chęcią zabezpieczenia swoich posiadłości, co miało warunkować układ kopiariusza podzielonego na klucze dóbr⁴⁶. Nie zinterpretował on jednak miejsca *Liber Antiquus* na tle całej serii rękopisów, jakie powstały w okresie rządów biskupa Zbigniewa Oleśnickiego, m.in. *Liber beneficiorum*. Z jednej strony *Liber Antiquus* faktycznie wiąże się zatem z potrzebą uporządkowania sytuacji prawno-majątkowej i zabezpieczenia posiadanych dokumentów, z drugiej jednak, jak słusznie zauważyła Maria Koczerska, ujawnia się także jego rola jako narzędzia kształtowania i zarazem wyraz kolektywnej pamięci środowiska Kościoła krakowskiego⁴⁷.

W średniowieczu na ziemiach polskich istniały jeszcze inne kościelne ośrodki kultury kancelaryjnej, zwłaszcza klasztory. Tak zwane kancelarie klasztorne⁴⁸, powiązane ze skryptoriami, miały cechować się wysokim poziomem organizacji, jeśli chodzi o sposoby wykorzystywania dokumentów oraz ich przechowywania⁴⁹. W porównaniu z kancelariami biskupimi obserwujemy bardzo wczesne sporządzanie kopiariuszy przez wspólnoty klasztorne. Jednocześnie stanowią one najstarsze znane przykłady tego typu ksiąg z terenów ziem polskich. Już ok. połowy

⁴² *Idem*, *Kopiarz biskupstwa poznańskiego*, s. 82–88; zob. także Adam Kozak, *Zapiski z akt czynności biskupich Andrzeja Łaskarza*, [w:] *Memoria viva. Studia historyczne poświęcone pamięci Izabeli Skierskiej (1967–2014)*, red. Grażyna Rutkowska, Antoni Gąsiorowski, Warszawa 2015, s. 478, przypis 6.

⁴³ Turoń, *Kopiarz arcybiskupstwa gnieźnieńskiego*, s. 48.

⁴⁴ Jurek, *Księga Iura vicariorum*, s. 241–246.

⁴⁵ Turoń, „*Liber antiquus*”, s. 70.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 89–92.

⁴⁷ Koczerska, *Zbigniew Oleśnicki*, s. 17–20. Niekiedy w środowisku katedralnym oprócz kopiariusza biskupiego funkcjonował także kopiariusz samej kapituły, co można traktować jako swego rodzaju świadectwo jej odrębności, samoświadomości, a także statusu prawnego. Takie kopiariusze posiadały kapituły poznańska (Jurek, *Księga Iura vicariorum*, s. 241–246) i warszawska (Anna Salina, „*Zapomniany*” *kopiarz wikariuszy wieczystych kolegiaty pw. św. Jana Chrzciciela w Warszawie*, [w:] *Ecclesia. Regnum. Fontes*, s. 362–371). Powstawanie odrębnych kartularzy kapitulnych nie stało się jak do tej pory przedmiotem pogłębionych studiów. Nie wiadomo, czy powstawały one w kancelarii biskupiej czy miało to miejsce w ramach prac pisarskich podejmowanych przez same kapituły.

⁴⁸ O problematyce klasztornej działalności kancelaryjnej, zob. Jurek, *Rozwój dokumentu*, s. 113.

⁴⁹ Dotyczy to zwłaszcza klasztorów cysterskich, początkowo słabo zakorzenionych w stosunkach społeczno-gospodarczych i wykorzystujących dokumenty jako środek zabezpieczenia swych praw (*ibidem*, s. 105–109).

XIII w. swój kopiariusz posiadał klasztor w Lubiążu, natomiast pod koniec XIII w. powstał najstarszy kopiariusz henrykowski. Oba pochodzą z kręgu zakonu cystersów, odgrywającego ważną rolę w procesie recepcji dokumentu na ziemiach polskich⁵⁰. Owe wczesne kopiariusze klasztorne są zdecydowanie odmienne w swej strukturze od późnośredniowiecznych kartularzy biskupich. Żaden bowiem z tych dwóch kopiariuszy nie stanowi jednorodnego tworu pod względem paleograficznym oraz układu dokumentów. W samym kopiarzu lubiąskim występują trzy ręce pisarskie⁵¹. Na obecny kodeks określany mianem kopiariusza henrykowskiego składają się natomiast osobne cztery zbiory kopii dokumentów oraz zbiór kopii przywilejów papieskich⁵². W pierwszym, pochodzącym z końca XIII w., odnotowano papieskie przywileje dla zakonu oraz dokumenty, dotyczące uposażenia klasztoru⁵³. Drugi spisano w pierwszej połowie XIV w.⁵⁴, trzeci natomiast, obejmujący lata 1321–1344, ok. połowy XIV w.⁵⁵ Nie są to zatem twory jednolite ani pod względem paleograficzno-kodykologicznym, ani treści, chociaż powstawały w podobnym czasie. Stąd też w badaniach nad nimi starano się analizować poszczególne warstwy kopii oraz ich wewnętrzną strukturę. Ich powstanie wiązano przede wszystkim z narastaniem archiwum klasztornego, potrzebą jego uporządkowania i zabezpieczenia oraz z poziomem organizacji skryptorium cysterskiego⁵⁶.

⁵⁰ Tomasz Jurek, *Początki dokumentu polskiego*, [w:] *Dyplomatyka staropolska*, s. 78–79.

⁵¹ Andrzej Wałkowski, *Najstarszy kopiarz lubiński*, Wrocław 1985 (Acta Universitatis Wratislaviensis, No 800, Historia, 50), s. 178–196. Piętnastowieczne kopiariusze biskupie spisywano zasadniczo jednym duktem (Turoń, *Kopiarz biskupstwa poznańskiego*, s. 68–69; *idem*, *Kopiarz arcybiskupstwa gnieźnieńskiego*, s. 40), niekiedy uzupełniał je bądź kontynuował inny pisarz (najmłodszy kopiariusz wrocławski został spisany przez dwóch pisarzy; *idem*, „*Liber Niger*”, s. 50). W przypadku *Liber Niger* mamy do czynienia, jak już wspominaliśmy, z trzema różnymi księgami, stąd występująca w nim różnorodność rąk pisarskich, których liczbę Turoń określił na pięć, nie może być brana pod uwagę. Analizie paleograficznej nie został niestety poddany krakowski *Liber Antiquus*.

⁵² Bruder, *Najstarszy kopiarz*, s. 119. Jak wskazuje badacz, mamy do czynienia z kodeksem składającym się z trzech różnych części: właściwego kopiariusza (k. 1–102), obejmującego kilka warstw dokumentów (określanych przez badacza mianem „kopiarzy”, choć wydaje się, że stykamy się tu w istocie z uzupełnianiem treści najstarszego założenia – *ibidem*, s. 29–45, 52–62, 78–85; kwestia ta wymaga określania dokładniej chronologii oraz okoliczności powstawania poszczególnych elementów księgi), kopiariusz przywilejów papieskich dla zakonu cystersów (k. 103–130) oraz odpisy dwóch dokumentów z XVI w. zapisane na papierze (k. 131–142) – *ibidem*, s. 14–18.

⁵³ *Ibidem*, s. 29–45.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 52–62.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 78–81. Nie znamy niestety genezy owych kopiariuszy, a także okoliczności ich powstawania.

⁵⁶ Tak przynajmniej w przypadku kopiariusza lubińskiego: Wałkowski, *Najstarszy kopiarz lubiński*, s. 214–221.

Odmienne przedstawia się natomiast problematyka wytwarzania i wdrażania do użytku ksiąg kancelaryjnych w kancelariach świeckich w średniowieczu. Kancelaria królewska rejestrację dokonywanych w niej czynności prawnych przeprowadzała zapewne już w czasach Kazimierza Wielkiego, na co wskazują wystawiane niekiedy kilka lat po dokonaniu czynności ich pisemne potwierdzenia⁵⁷. W świetle ostatnich badań wydaje się zasadne przesuwanie początków monarszej księgi wpisów na czasy Władysława Łokietka⁵⁸. Pierwsze zapiski, które w sposób bezpośredni świadczą o prowadzeniu przez kancelarię księgi wpisów, pochodzą natomiast z pierwszej połowy XV w. (najstarsza z 1407 r.⁵⁹), choć najstarsza zachowana księga Metryki Koronnej pochodzi z czasów Kazimierza Jagiellończyka. Niemniej jeszcze w XVI w. kancelaria posiadała księgi kancelarii Władysława Warneńczyka⁶⁰.

Problem wykorzystywania przez kancelarię królewską kartularzy przedstawia się natomiast niejasno. Irena Sułkowska-Kuraś niesłusznie utożsamiała kopiariusze z księgami formularzowymi, mającymi wprowadzić charakter przemysłanego zbioru dokumentów, ale służącymi jednak przede wszystkim jako wzory formularzowe dla wystawianych pism⁶¹. Choć zawierają one dokumenty i listy pochodzące z kancelarii królewskiej, to można w nich odnaleźć także pisma fikcyjne. Księgi te służyły jako wsparcie dla pisarzy w bieżącej pracy kancelaryjnej⁶². Ważny nie był tutaj sam dokument, lecz jego formularz. Nie przystaje to do funkcji kopiariusza *sensu stricto*, który służył przede wszystkim zabezpieczeniu konkretnych dokumentów oraz ułatwieniu posługiwania się nimi. Niemniej jako kopiariusz można zakwalifikować szczątkowo zachowany tekst wydany przez Teodora Wierzbowskiego⁶³. Przez wydawcę został on uznany za fragment księgi wpisów. Sułkowska-Kuraś, ze względu na zawartość dotyczącą dóbr w starostwie przedeckim na Kujawach, identyfikuje owe szczątki jako kopiariusz, jednak nie kancelarii królewskiej, lecz kancelarii starosty przedeckiego⁶⁴. Poważne wątpliwości budzić może

⁵⁷ Sułkowska-Kurasiowa, *Dokumenty królewskie*, s. 82–83.

⁵⁸ Marcin Starzyński, *Do genezy Metryki Koronnej*, [w:] *Memoria viva*, s. 347–360.

⁵⁹ Sułkowska-Kurasiowa, *Dokumenty królewskie*, s. 83; *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, wyd. Franciszek Piekosiński, t. 5: *Lata 1400–1444*, Poznań 1908, nr 122.

⁶⁰ Ostatnia wiadomość o przechowywaniu w kancelarii tych ksiąg i wystawiania z niej odpisów pochodzi z czasów Zygmunta Augusta, zob. Sułkowska-Kurasiowa, *Dokumenty królewskie*, s. 83.

⁶¹ *Ibidem*, s. 88.

⁶² *Ibidem*, s. 88–90.

⁶³ *Dwa fragmenty ksiąg kancelaryjnych królewskich z 1-ej połowy XV wieku*, wyd. Teodor Wierzbowski, Warszawa 1907.

⁶⁴ Sułkowska-Kurasiowa, *Dokumenty królewskie*, s. 86.

jednak hipoteza o powstaniu kopiariusza w kancelarii starościńskiej⁶⁵. Najstarszy znany kopiariusz, niewątpliwie pochodzący z kancelarii królewskiej, został natomiast opracowany dopiero na początku XVI w.⁶⁶

Niewiele wiadomo również na temat tworzenia kopiariuszy w innych kancelariach książęcych późnego średniowiecza, a także użytkowania w nich innych ksiąg kancelaryjnych⁶⁷. Właściwie jedynym monograficznym opracowaniem kopiariusza kancelarii monarszej pozostaje wnikliwe studium Rościława Żerelika nad kopiariuszem książąt oleśnickich, pochodzącym z drugiej połowy XIV w. Jego powstanie badacz wiąże z zakończeniem sporów o księstwo kozielsko-bytomskie oraz chęcią zabezpieczenia tytułów prawnych posiadanych przez Konrada II⁶⁸. Istotną cechą kopiariusza jest zabezpieczenie w nim jakiejś części zawartości archiwum książęcego. Podobnie zatem jak w przypadku skryptorów klasztornych oraz kancelarii biskupich, opracowanie kopiariusza w kancelarii książęcej stanowiło sposób zachowania treści wybranych dokumentów oraz ułatwienia korzystania z nich. Co znamienne, jak sugeruje badacz, kopiarz ten mógł pełnić również funkcję nośnika pamięci o dziedzictwie Piastów oleśnickich⁶⁹.

Należy zwrócić również uwagę na bardzo dynamiczne środowisko kancelarii miejskich⁷⁰ i powstające tam, już w bardzo wczesnym okresie w porównaniu z większością kancelarii biskupich, kopiariusze oraz księgi wpisów (m.in. ławnicze, radzieckie). Najstarsze z nich zaczęły powstawać już w XIV w.⁷¹ W latach 1306–1310 spisano najstarszą część kopiariusza miasta Wrocławia, stworzonego jako

⁶⁵ Szczególnie znamienny jest fakt, że pierwsza opublikowana przez Wierzbowskiego księga zawiera przywileje przechowywane w archiwum (*in thezauro*), zob. *Dwa fragmenty*, s. 11. Kwestia ta wymaga osobnego omówienia.

⁶⁶ Zdzisław Spieralski, *Z dziejów Archiwum Koronnego Krakowskiego. Kopiariusz Jana Łaskiego (około 1505). Część pierwsza*, „Studia Źródłoznawcze”, 24 (1979), s. 109–138; *Część druga*, „Studia Źródłoznawcze”, 27 (1983), s. 147–161.

⁶⁷ Istotną rolę na tym polu odegrały badania nad *Metryką Mazowiecką* (Adam Wolff, *Metryka Mazowiecka. Układ pierwotny. Sposób rejestracji*, Warszawa 1929 [Roczniki Komisji Historycznej, t. 1, z. 3]). W przypadku ksiąg formularzowych dalej pozostaje aktualna praca Grażyny Klimiec-kiej, *Formularz ciechanowski. Z historii tworzenia języka dokumentu polskiego wieków średnich*, Warszawa 1997.

⁶⁸ Żerelik, *Najstarszy kopiarz*, s. 50–64.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 64.

⁷⁰ Bartoszewicz, *Piśmienność mieszczańska*, s. 67–132.

⁷¹ Marcin Grulkowski, *Najstarsze księgi miejskie Głównego Miasta Gdańska z XIV i początku XV wieku. Studium kodykologiczne*, Warszawa 2015 (Studia i Materiały do Dziejów Kancelarii w Gdańsku, Seria A, Studia, t. 1), s. 85–90; Janusz Tandecki, *Dokumenty i kancelarie miejskie*, [w:] *Dyplomatyka staropolska*, s. 420–435.

zabezpieczenie praw posiadanych przez komunę⁷². Swój kopiarz posiadała także gmina poznańska⁷³. Z kolei najstarszy kopiariusz krakowski, tzw. kodeks Grabowskiego⁷⁴, będący zbiorem przywilejów, wilkierzy oraz przysięg radzieckich, powstał w latach 70. XIV w. i był uzupełniany aż do końca XV w. Stanowi on efekt prac kancelaryjnych kilku kolejnych pisarzy miejskich⁷⁵. Wyróżniają się w nim zapiski historiograficzne, które uzupełniały wywód dyplomatyczny, zwłaszcza notatka opisująca złożenie przysięgi synowi Władysława Jagiełły przez mieszczan w 1425 r.⁷⁶ Znajduje się ona w części kopiariusza zawierającej dokumenty poświadczające złożenie hołdu władcy przez miasto⁷⁷. Praktyka polegająca na włączaniu do kopiariuszy tekstów niebędących dokumentami, choć zdaje się typowy dla kartularzy średniowiecznych⁷⁸, nie wzbudził należytego zainteresowania w polskiej historiografii. Księgę tę traktować należy zatem nie tylko jako pomoc kancelaryjną, ale przede wszystkim jako instrument formowania tożsamości zbiorowej miasta, a także nośnik jego pamięci⁷⁹.

Na początku XVI w. ów najstarszy kopiariusz został zastąpiony przez kodeks Baltazara Behema, reprezentacyjny, bogato iluminowany kopiariusz powstały na zamówienie rady miejskiej. Jego uroczyste wręczenie odbyło się, jak wskazuje list

⁷² Bronisław Turoń, *Najstarszy kopiarz miasta Wrocławia*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, 15 (1960), 2, s. 183–191.

⁷³ Witold Maisel, *Kodeks przywilejów Poznania z XIV w.*, „Studia i Materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza”, 13 (1980), 2, s. 139–180.

⁷⁴ Archiwum Narodowe w Krakowie, Akta miasta Krakowa (dalej: AN Kraków, AmK), sygn. 3580.

⁷⁵ *Najstarszy zbiór przywilejów*, s. XIV–XV.

⁷⁶ *Ibidem*, nr 17. W kwestii interpretacji tej zapiski zob. Maria Koczerska, *Łaska królewska, czyli kontakty władcy z poddanymi w Polsce późnośredniowiecznej*, [w:] *Człowiek w społeczeństwie średniowiecznym*, red. Roman Michałowski *et al.*, Warszawa 1997, s. 441–442; Agnieszka Bartoszewicz, *Rola kancelarii miejskiej w budowaniu tożsamości mieszczańskiej w późnośredniowiecznej Polsce*, [w:] *Symboliczne i realne podstawy tożsamości społecznej w średniowieczu*, red. Sławomir Gawlas, Paweł Żmudzki, Warszawa 2017 s. 386–387.

⁷⁷ AN Kraków, AmK, sygn. 3580, s. 210–216. Zob. także zestawienie dokumentów w: *Najstarszy zbiór przywilejów*, s. X. Wśród dokumentów rady miejskiej znajduje się również kopia dokumentu królowej Jadwigi, w którym oświadcza ona, że poleciła mieszczanom krakowskim złożyć hołd Jagielle (AN Kraków, AmK, sygn. 3580, s. 214) O roli przysięg: Piotr Okniński, *Oficjalna przeszłość miasta*, [w:] *Przeszłość w kulturze średniowiecznej Polski*, t. 2, red. Halina Manikowska, Warszawa 2018, s. 184–187.

⁷⁸ Ostatnie badania nad kopiariuszami toledańskimi wskazują na włączanie niedyplomatycznych tekstów do kartularzy w celu legitymizacji oraz uzupełniania wywodu dyplomatycznego, a także zwiększenia ich komunikatywności w obrębie danej wspólnoty (Hélène Sirantoine, *Cartularization and Genre Boundaries. Reflection on the Nondiplomatic Material of the Toledan Cartularies (End of the Twelfth to the Fourteenth Century)*, „Speculum”, 98 (2023), 1, s. 164–212).

⁷⁹ Okniński, *Oficjalna przeszłość miasta*, s. 181–187.

dedykacyjny, 23 XII 1505 r.⁸⁰ Na jego kartach zapisano pierwotnie 154 dokumenty, uzupełnione następnie w XVIII w. o trzy kolejne⁸¹. Najnowsze ustalenia w sprawie roli kodeksu Behema głoszą, że władze komunalne posługiwały się nim nie tylko jako księgą kancelaryjną, lecz także jako insygnium władzy miejskiej⁸². Należy zwrócić uwagę na zachowanie starszego kopiariusza przez miasto, pomimo sporządzenia nowego kodeksu. Świadczy to niewątpliwie o jego symbolicznej wartości dla kancelarii miejskiej. Ponadto oba krakowskie kopiariusze powstały w związku z pracami porządkującymi w archiwum, czego śladem są sygnatury archiwalne w obu kodeksach⁸³. W kodeksie Behema odnajdujemy je w nagłówkach⁸⁴. Wypada także wskazać na zależność między starszym kopiariuszem a kodeksem Behema; część dokumentów przepisano z jednej księgi do drugiej, wprowadzając jednak poprawki w przypadku wilkierzy⁸⁵.

Podobne księgi posiadały również miasta pruskie, m.in. Braniewo⁸⁶, Chełmno⁸⁷, Elbląg⁸⁸. Nie stały się one jednak przedmiotem odrębnych studiów⁸⁹. Janusz Tandeccki wiąże tworzenie kopiariuszy przez miasta pruskie z wykorzystywaniem kodeksów prawa miejskiego oraz potrzebą kodyfikacji ustawodawstwa wewnętrznego⁹⁰.

Jak zatem widzimy, badania nad kopiariuszami komunalnymi znacznie silniej akcentują funkcje kartularza jako insygnium władzy oraz formę nośnika pamięci instytucjonalnej. Dodajmy, że aspekt ten nie został natomiast zauważony w polskich badaniach nad kopiariuszami biskupimi⁹¹. Nie bez związku z tym pozostają studia

⁸⁰ *Idem*, *Kodeks Baltazara Behema jako świadectwo miejskiej ideologii władzy*, „Studia Źródłoznawcze”, 58 (2020), s. 139–141.

⁸¹ Patrycja Wiencierz, *Kodeks Baltazara Behema jako kopiariusz. Nowe dyskusje i nowe ustalenia*, „Rocznik Krakowski”, 84 (2018), s. 17–18; o fundacji kodeksu zob. Okniński, *Kodeks Baltazara Behema*, s. 140–141.

⁸² *Ibidem*, s. 141–149.

⁸³ Wiencierz, *Kodeks Baltazara Behema*, s. 19–21.

⁸⁴ Wyrozumska, *Kancelaria miasta Krakowa*, s. 97.

⁸⁵ *Najstarszy zbiór przywilejów*, s. XV–XVI.

⁸⁶ Janusz Tandeccki, *Średniowieczne księgi wielkich miast pruskich jako źródła historyczne i zabytki kultury mieszczańskiej. Organizacja władz, zachowane archiwalia, działalność kancelarii*, Warszawa 1990, s. 87–89.

⁸⁷ Superczyński, *Kancelaria i archiwum*, s. 115.

⁸⁸ Tandeccki, *Średniowieczne księgi*, s. 105–106.

⁸⁹ Wyjątek stanowi kopiariusz chełmiński, który został włączony do analizy kancelarii Chełmna w okresie przedrozbiorowym (Superczyński, *Kancelaria i archiwum*, s. 115–120).

⁹⁰ Tandeccki, *Piśmienność pragmatyczna*, s. 72–84; Bartoszewicz, *Piśmienność mieszczańska*, s. 111–115.

⁹¹ Zupełnie inaczej wygląda to w badaniach zagranicznych, gdzie od dawna akcentuje się tę funkcję kartularzy, zob. Georges Declercq, *Originals and Cartularies: The Organization of Archival Memory (Ninth–Eleventh Centuries)*, [w:] *Charters and the Use of the Written Word in Medieval*

nad rolą ksiąg wpisów w zachowywaniu minionych działań prawnych, również będących wyrazem dbałości o pamięć zbiorową miasta⁹², a także badania nad miejską kulturą polityczną oraz tożsamością.

Na podstawie powyższego przeglądu literatury przedmiotu można zauważyć, że proces tworzenia kopiariuszy i upowszechniania się tej formy księgi kancelaryjnej spowodowany był chęcią lub koniecznością zabezpieczenia treści dokumentów. Nie bez znaczenia pozostaje fakt powstania najstarszych znanych kopiariuszy z ziem polskich w środowisku klasztorów cysterskich, słabo związanych z lokalną pamięcią, na której opierały się prawa własności⁹³. Doceniano w ten sposób wartość dokumentu jako środka dowodowego⁹⁴, zabezpieczając jego tekst w księdze. Równoczesne narastanie dokumentacji przechowywanej w archiwach klasztornych⁹⁵ powodowało chęć ułatwienia korzystania z nich, bez narażania dyplomów. O wykorzystaniu kopiariusza jako środka zabezpieczającego, a przy okazji ewidencyjnego, mówi czternastowieczna notatka w najstarszym kopiariuszu lubiąskim. Wypożyczając dokumenty do klasztoru w Byszewie, odnotowano ten fakt w księdze, do której były one wpisane, opisując je również w owej notatce wraz z pieczęciami i oznaczając odpowiednią kopię znakiem +a⁹⁶.

Society, ed. Karl Heidecker, Turnhout 2000 (Utrecht Studies in Medieval Literacy, 5), s. 147–170; *idem*, *Monastic Cartularies, Institutional Memory and the Canonization of the Past The Two Libri Traditionum of Saint-Peter's Abbey, Ghent*, „The Medieval Low Countries. History, Archaeology, Art and Literature”, 2 (2015), s. 37–72; *idem*, *History, Memory and Remembrance in Early Cartularies and Libri Traditionum*, „Studi Medievali”, 58 (2017), 1, s. 1–21.

⁹² Jacek Wiesiołowski, *Polskie dziejopisarstwo mieszczańskie w późnym średniowieczu*, [w:] *Mente et litteris. O kulturze i społeczeństwie wieków średnich*, red. Helena Chłopocka *et al.*, Poznań 1984 (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Seria Historia, nr 117), s. 281–298; Tomasz Jurek, *Pismo w życiu społecznym Polski późnego średniowiecza*, [w:] *Historia społeczna późnego średniowiecza. Nowe badania*, red. Sławomir Gawlas przy współudziale Michała T. Szczepańskiego, Warszawa 2011 (Centrum Historii Europy Środkowo-Wschodniej Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego. Colloquia, 4), s. 218–222; Bartoszewicz, *Piśmienność mieszczańska*, s. 82–111; Okniński, *Oficjalna przeszłość miasta*, s. 177–201; Marcin Starzyński, *Archiwa miejskie w średniowiecznych strategiach pamięci*, [w:] *Przeszłość w kulturze średniowiecznej Polski*, t. 1, red. Jacek Banaszkiewicz, Andrzej Dąbrówka, Piotr Węcowski, Warszawa 2018, s. 451–460; Piotr Okniński, *Wehikuły pamięci. Przeszłość i władza w dawnym Krakowie (do końca XVIII w.)*, Warszawa 2023.

⁹³ Jurek, *Pismo w życiu społecznym*, s. 212–216.

⁹⁴ Zob. *idem*, *Stanowisko dokumentu w średniowiecznej Polsce*, „Studia Źródłoznawcze”, 40 (2002), s. 1–18.

⁹⁵ Szacuje się, że ok. połowy XIV w. archiwum klasztoru w Henrykowie liczyło 138 dokumentów, z kolei w Lubiążu 453, zob. Żerelik, *Inwentaryzacja dokumentów*, s. 49.

⁹⁶ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Zbiór rękopisów archiwalnych, sygn. 391, s. 3–4. Odpowiednie oznaczenia na s. 27–29 (gdzie dodatkowo podano *sigillum huius raptus est*), 42, 49 (również *sigillum huius abscissum omnino est*), 65, 75, 145, 147.

Z podobnymi motywami zabezpieczenia świadectw mamy do czynienia w przypadku późnośredniowiecznych kartularzy biskupich. Powstanie wszystkich kopiariuszy wrocławskich związane było najprawdopodobniej z aktualnymi problemami polityczno-prawnymi biskupstwa. Natomiast krakowski *Liber Antiquus* porządkował zebrane w nim dokumenty według określonego klucza. Co więcej, biskup krakowski polecił zebrać przywileje lokacyjne do transumowania⁹⁷. Niewątpliwie świadczy to o zamierzeniach skomponowania repozytorium dokumentów, z jednej strony przechowującego i zabezpieczającego wybrane teksty, z drugiej stanowiącego selektywny ich dobór porządkujący wybrane świadectwa.

Czy jednak samo zebranie i porządkowanie dokumentów stanowiło jedyny powód opracowania kopiariusza, co było przecież czynnością wielce złożoną i wymagającą? Należy zauważyć, że powstawanie tego typu ksiąg pozostaje w ścisłym związku nie tylko z recepcją dokumentu, ale także traktowaniem go jako wiarygodnego świadectwa o przeszłości. Przykłady takiego wykorzystania dyplomów znajdziemy w dziejopisarstwie⁹⁸. Dokument stanowi tutaj źródło wiedzy o minionych wydarzeniach. W tym sensie kopiariusze można interpretować jako swego rodzaju „kroniki”, nośniki czy wehikuły⁹⁹ pamięci, do których zapisano teksty konstytuujące daną wspólnotę, jej przywileje, świadczące o jej znaczeniu¹⁰⁰. Funkcja ta jest dobrze widoczna choćby w przypadku kopiariusza

⁹⁷ Koczerska, Zbigniew Oleśnicki, s. 20–21.

⁹⁸ Wojciech Mrozowicz, *Kronika kanoników regularnych w Kłodzku. Ze studiów nad średniowiecznym dziejopisarstwem klasztornym*, Wrocław 2001 (Acta Universitatis Wratislaviensis, No 2234, Historia 143), s. 108–110; Agnieszka Nalewajek, *Dokument w Rocznikach Jana Długosza*, Lublin 2006 (Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, Prace Wydziału Historyczno-Filologicznego, 124). Ślady wykorzystywania dokumentów jako źródeł odnajdujemy też w starszych zabytkach dziejopisarstwa, jak choćby w *Roczniku kapituły poznańskiej* (*Rocznik kapituły poznańskiej*, wyd. Brygida Kürbis, [w:] *Monumenta Poloniae Historica. Series nova*, t. 6, Warszawa 1962, s. 28, nr 37; s. 38–39, nr 76–77; s. 43, nr 82), czy *Kronice wielkopolskiej* (*Kronika wielkopolska*, wyd. Brygida Kürbis, [w:] *Monumenta Poloniae Historica. Series nova*, t. 8, Warszawa 1970, s. 108–109), zob. Bielińska, *Kancelarie i dokumenty wielkopolskie*, s. 263–265 (P.2, 6–9); s. 272 (B 16). Podobnie rzecz się ma w przypadku *Księgi henrykowskiej* (zob. *Wykaz dokumentów zawartych w księdze*, [w:] *Liber foundationis claustris Sancte Marie Virginis in Henrichow, czyli Księga henrykowska*, wyd. Roman Grodecki, Wrocław 1991 (wyd. 2), s. 219–221). Kierunek ten wydaje się obiecujący do dalszych badań nad recepcją dokumentu oraz jego użytkowaniem we wcześniejszym średniowieczu.

⁹⁹ Okniński, *Wehikuły pamięci*, s. 14–51.

¹⁰⁰ Na ten temat w kontekście środowisk klasztornych zob. Marcin Pauk, *Mnisi – fundatorzy – pismo. Cronica Domus Sarensis na tle dziejopisarstwa klasztoru XI – XIV wieku*, [w:] *Christianitas Romana. Studia ofiarowane Profesorowi Romanowi Michałowskiemu*, red. Krzysztof Skwierczyński, Warszawa 2009, s. 234–273. Tam dalsza literatura.

henrykowskiego¹⁰¹ oraz kopiariuszy miejskich¹⁰². Na znaczenie kopiariuszy biskupich w procesie kształtowania tożsamości danej instytucji zwracała już uwagę Koczerska¹⁰³. Wrocławski *Liber Niger* rozpoczyna wszakże karta zawierająca przysięgi biskupie oraz przedstawienia patronów Kościoła wrocławskiego, po której następuje spis biskupów wrocławskich, stanowiący niejako oś chronologiczną dziejów biskupstwa i porządkujący tym samym świadectwa w perspektywie przeszłości instytucji. Niewątpliwie świadczy to o zainteresowaniu własną przeszłością ze strony środowiska katedralnego oraz potrzebą jej uporządkowania. Również w przypadku *Liber Antiquus* umieszczenie na początku tej księgi miniatURY wraz z zapiską memoratywną oraz dokumentów związanych z kanonizacją św. Stanisława zdaje się wielce symptomatyczne¹⁰⁴. Z jego strony kopiariusz pełnił zatem funkcję narzędzia kształtowania pamięci, bowiem zawierał te świadectwa o przeszłości, które chciano zachować, tworząc z nich swego rodzaju narrację, z drugiej zaś stanowił on nośnik tej, wypracowanej już, pamięci instytucjonalnej.

Przyjrzyjmy się jeszcze pierwszym kartom wrocławskiego kopiariusza. Zawierają one dwie przysięgi: *Iuramentum Episcopi prestandum ante eius admissionem seu receptionem* oraz *Iuramentum homagialium opidanorum et subditorum Ecclesie prestandum Episcopo corporaliter post eius legitimam admissionem siue receptionem*. Wspominał o nich Turoń, nie włączając ich do rozważań¹⁰⁵. Świadczą one jednak o szerszym funkcjonowaniu księgi w środowisku katedry wrocławskiej nie tyle jako narzędzie kancelaryjne, ile jako element ceremoniału biskupów wrocławskich. Pierwsza przysięga rozpoczyna się bowiem słowami *Ego ... promitto et Iuro*. Najprawdopodobniej zatem elekt odczytywał przysięgę z księgi, przyrzekając m.in. *ipsorum libertates iura et imunitates predecessorum meorum ac capituli priuilegiis, constitutionibus, statutis, concessionibus, consuetudinibus vel obseruantiis, introductas et introducta nullo colore violabo*¹⁰⁶, mając na myśli dokumenty zawarte w kopiariuszu. Podobnie zatem jak kodeks Behema *Liber Niger* stanowił najpewniej ważne insygnium oraz symbol przywilejów biskupstwa.

¹⁰¹ Bruder, *Najstarszy kopiarz*, s. 37–45. Warto pamiętać, że w tym samym środowisku skomponowana została również *Księga henrykowska*, której związki z kopiariuszami henrykowskimi nie zostały dotychczas zbadane.

¹⁰² Starzyński, *Archiwa miejskie*, s. 460–463.

¹⁰³ Koczerska, *Zbigniew Oleśnicki*, s. 17–18.

¹⁰⁴ Turoń, „*Liber Antiquus*”, s. 70–71.

¹⁰⁵ *Idem*, „*Liber Niger*”, s. 48.

¹⁰⁶ AAWr, rkps. IIIa 31, pierwsza, nienumerowana karta pergaminowa. Pomiędzy *Ego a promitto* pozostawiono miejsce, ewidentnie na imię elekta.

Obserwacje te wiążą się z pytaniem o miejsce dokumentu średniowiecznego w ówczesnych strategiach pamięci. Wraz z rozwojem kultury piśmiennej dokumenty zyskiwały coraz większe znaczenie publicznoprawne¹⁰⁷. Piotr Węcowski ostatnio słusznie zauważył, że niezwykle często w badaniach dyplomatycznych zapomina się, że „żywot” dokumentu nie kończył się na jego wytworzeniu¹⁰⁸. Po wystawieniu dyplomu następowała faza jego przechowywania i użytkowania (z drugiej strony również zapominania i niszczenia)¹⁰⁹. Kopiariusze, jako wytwory związane ze środowiskiem, w którym powstawały, odzwierciedlają w istocie pewien etap użytkowania dokumentu jako instrumentu prawnego i pisemnego świadectwa przeszłości. Należy zaznaczyć, że źródła służące do stworzenia kopiariusza pochodziły z zasobu tekstów dostępnych danej instytucji. Również rejestry stanowiły wyraz troski o zachowanie własnej spuścizny kancelaryjnej, nie tylko w celu jej późniejszego wykorzystania jako środka dowodowego, lecz stanowiącej także element kształtujący pamięć i tożsamość. Stąd zasadne wydaje się pytanie o rolę archiwów jako repozytoriów wiedzy o przeszłości.

Włączenie społecznej roli archiwów średniowiecznych do kwestionariusza badawczego postulowała ostatnio Anna Adamska¹¹⁰. Archiwa średniowieczne nie stanowiły odrębnych instytucji¹¹¹, ale miejsca pamięci będące depozytoriami

¹⁰⁷ Marco Mostert, *Forgery and Trust*, [w:] *Strategies of writing. Studies on text and trust in the Middle Ages. Papers from "Trust in Writing in the Middle Ages" (Utrecht, 28–29 November 2002)*, eds. Petra Schulte, Marco Mostert, Irene Renswoude, Turnhout 2008 (Utrecht Studies in Medieval Literacy, 13), s. 37–59; Jurek, *Pismo w życiu społecznym*, s. 212–231. Więcej na temat samego pojęcia kultury piśmienniczej zob. Anna Adamska, *Średniowiecze na nowo odczytane. O badaniach nad kulturą pisma*, „Roczniki Historyczne”, 65 (1999), s. 129–154; *eadem*, *The Study of Medieval Literacy. Old Sources, New Ideas*, [w:] *The development of literate mentalities*, s. 13–50; *eadem*, *Czy potrzebna nam jest społeczna historia języka?*, [w:] *Historia społeczna późnego średniowiecza*, s. 189–202; *eadem*, *Loca scribendi: geneza pojęcia, definicje i granice użyteczności*, [w:] *Loca scribendi. Miejsca i środowiska tworzące kulturę pisma w dawnej Rzeczypospolitej XV–XVIII stulecia*, red. *eadem*, Agnieszka Bartoszewicz, Maciej Ptaszyński, Warszawa 2017, s. 9–26 (tutaj dalsza literatura).

¹⁰⁸ Piotr Węcowski, *Skarbiec pamięci. Archiwum monarsze w Polsce do początków XVI wieku*, [w:] *Przeszłość w kulturze*, t. 1, s. 371–372.

¹⁰⁹ Marco Mostert, *Wytwarzanie, przechowywanie i użytkowanie. O roli tekstu pisanego w średniowieczu*, [w:] *Kultura pisma w średniowieczu. Znane problemy, nowe metody*, red. Anna Adamska, Paweł Kras, Lublin 2013 (Colloquia Mediaevalia Lublinensia, vol. 2), s. 17–35.

¹¹⁰ Anna Adamska, *Archiwum – serce późnośredniowiecznej monarchii? Garść uwag o instytucjach piśmiennosci pragmatycznej jako czynnika modernizacji aparatu władzy*, [w:] *Monarchia – społeczeństwo – tożsamość. Studia z dziejów średniowiecza*, red. Katarzyna Gołąbek *et al.*, Warszawa 2019, s. 51–65.

¹¹¹ Pojęcie to dla okresu średniowiecza jest stosunkowo umowne. Dopiero od XVI w. datuje się wyodrębnienie instytucjonalne archiwum (zob. Tomczak, *Kancelaria biskupów włocławskich*, s. 234–249; Ewelina Zych, *Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej od XVI wieku do 1879*

pamięci zbiorowej¹¹². W dotychczasowych studiach szczegółowych wskazywano na problematykę narastania średniowiecznych zasobów archiwalnych, rzadko jednak rozwijano ją w dalszych badaniach, mimo zauważania korelacji między porządkowaniem archiwów a powstawaniem kartularzy¹¹³. Porządkowanie zgromadzonych zasobów wskazywało na docenienie ich znaczenia oraz świadomość wartości przekazu pisanego w danym środowisku. Z drugiej strony archiwa, będąc miejscami pamięci, odgrywały istotną rolę w procesie jej kształtowania i utrwalania. Dokładana chronologia zjawiska organizowania archiwów na ziemiach polskich nie została rozpoznana w zadowalającym stopniu¹¹⁴. Wgląd w metody pracy średniowiecznych „archiwistów”, będących zapewne pracownikami kancelarii, umożliwiającą nam między innymi właśnie kopiariusze¹¹⁵, a także noty dorsalne na dyplomach, z rzadka obecne w badaniach nad kancelariami średniowiecznymi¹¹⁶. Najmłodsza część *Liber Niger* (z połowy XV w.) powstawała w czasie porządkowania i opisywania dokumentów znajdujących się w archiwum oraz sporządzenia szafy archiwalnej¹¹⁷. Nie wiemy, czy była to pierwsza tego typu akcja. Ślady wykorzystywania dokumentów zgromadzonych przez katedrę wrocławską pochodzą bowiem już z ok. połowy XIII w.¹¹⁸ Właśnie noty dorsalne oraz aparaty kancelaryjno-archiwalne kopiariuszy, pomijane w wydaniach źródłowych, wskazują na znaczenie i rozumienie treści danego dyplomu przez średniowieczną kancelarię, a zarazem cel włączenia danego dokumentu do kopiariusza.

Podsumowując, w polskiej historiografii widoczny jest brak szerszych studiów nad kopiariuszami w ujęciu źródłoznawczym. Dotychczasowe badania w znacznym stopniu nie uwzględniały funkcjonowania kopiariuszy w kancelariach wraz ze

roku, Kraków 2020 [Biblioteka Kapitulna na Wawelu, t. 12]). W średniowieczu archiwalia przechowywano w skarbcu, zwłaszcza jeśli chodzi o najcenniejsze, także pod względem materialnym, dyplomy (zob. Węcowski, *Skarbiec pamięci*, s. 390–396), oraz – przynajmniej częściowo – w kancelarii (Rościsław Żerelik, „*Fida memoriae custos est scriptura*”. *O potrzebie tworzenia archiwów w średniowieczu*, [w:] *Causa creandi. O pragmatyce źródła historycznego*, wyd. Stanisław Rosik, Paweł Wiszewski, Wrocław 2005 [Acta Universitatis Wratislaviensis, No 2783, Historia, 171], s. 629). Kwestia ta wymaga jednak dalszych badań.

¹¹² Węcowski, *Skarbiec pamięci*, s. 369–372.

¹¹³ Szerzej zwrócił na nią uwagę jedynie Żerelik (Żerelik, *Najstarszy kopiarz*, s. 67–98).

¹¹⁴ Wymaga to licznych studiów szczegółowych nad zasobami dokumentowymi poszczególnych instytucji w ujęciu historii komunikacji oraz kultury pisma, których do tej pory nie podejmowano, zob. Andrzej Tomczak, *Zarys dziejów archiwów polskich*, Toruń 1982, s. 24–31.

¹¹⁵ Zwłaszcza aparat kancelaryjno-archiwalny, składający się z nagłówków, rejestów oraz spisów treści.

¹¹⁶ Żerelik, *Inwentaryzacja dokumentów*, s. 48.

¹¹⁷ Turoń, „*Liber Niger*”, s. 82; Żerelik, *Inwentaryzacja dokumentów*, s. 51–52.

¹¹⁸ Żerelik, „*Fida memoriae custos est scriptura*”, s. 630.

społecznym kontekstem ich powstawania. Z tej też przyczyny nie traktują one ich jako tworów poddawanych ciągłym uzupełnieniom i aktualizacjom. Należy bowiem mieć na uwadze wielość funkcji, a także sposobów użytkowania danego kopiariusza, które mogły wszak ulegać zmianom. Nadawanie kopiariuszom kolejnych funkcji nie oznaczało bynajmniej zaniku poprzednich. Zaadaptowanie księgi do nowych potrzeb i warunków wynikało z ich znaczenia dla danej wspólnoty.

Podstawowym zadaniem kopiariusza było zabezpieczanie dokumentów, tworzenie repozytorium tekstów. Działanie to podyktowane było aktualnymi potrzebami danej instytucji. Wielokrotnie wskazywano na to w literaturze. Podkreślano fakt, że kartularze nie zawierały wszystkich dokumentów dostępnych danej instytucji, tylko ich selektywny wybór. Zachowywano w nim także dokumenty wystawiane przez dany ośrodek. Nabierał on w ten sposób cech, które zwykło się przypisywać rejestrom¹¹⁹. Co więcej, zawierano tam także różnego rodzaju teksty niebędące dokumentami. Ponadto kopie opatrywano nagłówkami i notami. Każdy kopiariusz był zatem celowym wyborem dokumentów ważnych z punktu widzenia wytwórcy. Z tej perspektywy jawi się on również jako wywód historyczny oparty na dokumentach jako źródle o przeszłości. Kopiariusz stanowi zatem także nośnik pamięci instytucjonalnej wspólnoty i zarazem narzędzie do jej kształtowania. Tłumaczy to zachowywanie starszych kopiariuszy, nawet gdy tworzone nowe księgi. Same w sobie były one bowiem materialnym znakiem pamięci¹²⁰.

W istocie tworzenie kopiariusza przez kancelarię stanowiło pewien etap posługiwania się dokumentem oraz pismem w ogóle. Był to zarówno etap przechowywania, jak i użytkowania dokumentu, związany z chęcią zabezpieczenia posiadanych zasobów. W tym sensie kopiariusze są ściśle powiązane z działaniami zmierzającymi do zachowania własnej spuścizny kancelaryjnej, powstawaniem rejestrów itp. Sposoby użytkowania i funkcje każdego kopiariusza należy zatem badać indywidualnie, w powiązaniu z potrzebami danej instytucji, uwzględniając ich mnogość i możliwość ich adaptowania. Na obecnym etapie badań niemożliwe jest przeprowadzenie całościowej analizy użytkowania kopiariuszy na ziemiach polskich. Proces rozpowszechniania się ksiąg kancelaryjnych również pozostaje nieznany.

¹¹⁹ W tym wypadku można zadać pytanie, czy przedstawiane dotychczas w historiografii i klasycznych pracach z zakresu dyplomatyki pojmowanie piśmienności kancelaryjnej i zachowywania jej spuścizny pozostaje adekwatne do języka źródeł oraz czy było w ten sposób odbierane przez „samych” pisarzy średniowiecznej kancelarii.

¹²⁰ Jacek Banaszkiewicz, *Usque in hodiernum diem. Średniowieczne znaki pamięci*, „Przegląd Historyczny”, 72 (1981), 2, s. 229–238.

Początki tworzenia kopiariuszy w kancelariach biskupich powszechnie łączono z okresem późnego średniowiecza. W tej materii przodować miały najpierw ośrodki klasztorne, zwłaszcza cysterskie, później zaś miasta komunalne, a zatem ośrodki będące środowiskami prawa pisanego. Niemniej przyczyną takiego obrazu wydaje się z jednej strony niezachowanie się wielu źródeł, z drugiej zaś ich nieznajomość przez badaczy¹²¹. Najstarszym znanym obecnie kopiariuszem kancelarii biskupiej jest bowiem kopiariusz katedry plockiej, którego najwcześniejsze części powstawały już w latach 80. XIII w.¹²² Instytucjonalizacja kancelarii biskupów plockich miała zatem miejsce wcześniej aniżeli sugerują to dotychczasowe badania¹²³. Również fragmenty rejestru kancelarii biskupstwa wrocławskiego z przełomu XIII/XIV w. mogą rzucić więcej światła na rozwój form przekazów kancelaryjnych, wiązanych dotychczas z późniejszym okresem¹²⁴. Upatrywać należy w tym szerszych działań modernizacyjnych łączących się z adaptacją nowych form sprawowania władzy, zapoczątkowanych już w XIII w., których głównym instrumentem było pismo¹²⁵. Postulatem powinno zatem być włączenie ksiąg kancelaryjnych w badania nad kancelariami średniowiecznymi w perspektywie upowszechniania się kultury piśmiennej.

¹²¹ Swego rodzaju próbę zebrania kopiariuszy z rejonu Śląska podjął niegdyś Żerelik (Żerelik, „*Fida memoriae custos est scriptura*”, s. 638–639; *idem*, *Inwentaryzacja dokumentów*, s. 53).

¹²² Archiwum Diecezjalne w Płocku, rkps. CD 1. Zob. Anna Salina, *Z Jeny do Płocka. Powrót szczątków trzynastowiecznego kodeksu zrabowanego z Biblioteki Seminarnej*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 14, red. Wojciech Walczak, Katarzyna Wiszowata-Walczak, t. 14, Białystok 2020 (*Zachowanie Polskiego Dziedzictwa Narodowego*, 20), s. 199–232.

¹²³ Suchodolska, *Kancelarie na Mazowszu*, s. 40–52, 74–80, 97–108; Jurek, *Rozwój dokumentu*, s. 107–109.

¹²⁴ Jurek, Kozak, *Pozostałości rejestru*, s. 346–357. O znaczeniu zachowywania własnej spuścizny kancelaryjnej zob. Węcowski, *Skarbiec pamięci*, s. 403–404.

¹²⁵ Zob. Sławomir Gawlas, *Polska Kazimierza Wielkiego a inne monarchie Europy Środkowej – możliwości i granice modernizacji władzy*, [w:] *Modernizacja struktur władzy w warunkach opóźnienia. Europa Środkowa i Wschodnia na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych*, red. Marian Dygo, Sławomir Gawlas, Hieronim Grała, Warszawa 1999 (Centrum Historii Europy Środkowo-Wschodniej Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego. *Colloquia*, 1), s. 5–34; *idem*, *O kształt zjednoczonego Królestwa. Niemieckie władztwo terytorialne a geneza społeczno-ustrojowej odrębności Polski*, Warszawa 2000; *idem*, *Komercjalizacja jako mechanizm europeizacji peryferii na przykładzie Polski*, [w:] *Ziemie polskie wobec zachodu. Studia nad rozwojem średniowiecznej Europy*, red. Roman Czaја *et al.*, Warszawa 2006, s. 25–116; *idem*, *Badania nad społeczeństwem polskim późnego średniowiecza. Aktualne problemy*, [w:] *Historia społeczna późnego średniowiecza*, s. 63–106.

SUMMARY

Cartularies for many years remained on the sidelines of research on medieval pragmatic literacy. Only 15th-century cartularies of the episcopal chanceries considered most notable were subject to monographic studies, which, however, did not take into account the complex character of these sources and perceived them as unchanging in terms of both purpose and content. Moreover, analysis conducted in such works remained in isolation from the social context of the discussed manuscripts (i.e., cartularies). It should also be noted that knowledge on chancery records produced in secular medieval chancery is scarce, while the results and quality of research on convent and communal cartularies are much more satisfactory. Their memorative function as means of shaping institutional memory and vehicles of such memory is pointed out, together with the relationship between preparing cartularies and implementing organised forms of establishing a given institution's places of memory in the form of archives. Thereby, a cartulary constitutes also a stage in using a document as a written testimony. Therefore, it should be seen as a product of literate culture a vehicle of collective memory for medieval institutions.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

Archiwum Archidiecezjalne we Wrocławiu

Rkps. IIIa 31.

Archiwum Diecezjalne w Płocku

Rkps. CD 1.

Archiwum Narodowe w Krakowie

Akta miasta Krakowa, sygn. 3580.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu

Zbiór rękopisów archiwalnych, sygn. 391.

Dwa fragmenty ksiąg kancelaryjnych królewskich z I-ej połowy XV wieku, wyd. Teodor Wierzbowski, Warszawa 1907.

Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski, wyd. Franciszek Piekosiński, t. 5: *Lata 1400–1444*, Poznań 1908.

Kronika wielkopolska, wyd. Brygida Kürbis, [w:] *Monumenta Poloniae Historica. Series nova*, t. 8, Warszawa 1970.

Liber fundationis claustris Sancte Marie Virginis in Henrichow, czyli Księga henrykowska, wyd. Roman Grodecki, Wrocław 1991 (wyd. 2).

Materiały do dziejów kolegiaty pultuskiej, wyd. Bolesław Ulanowski, Stanisław Zachorowski, Kraków 1916 (Archiwum Komisji Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie, t. 10).

Najstarszy zbiór przywilejów i wielkiej księgi miasta Krakowa, wyd. Stanisław Estreicher, Kraków 1936 (Wydawnictwa Komisji Historycznej Polskiej Akademii Umiejętności, nr 82).

- Rocznik kapituły poznańskiej*, wyd. Brygida Kürbis, [w:] *Monumenta Poloniae Historica. Series nova*, t. 6, Warszawa 1962, s. 21–78.
- Adamska Anna, *Archiwum – serce późnośredniowiecznej monarchii? Garść uwag o instytucjach piśmienności pragmatycznej jako czynniku modernizacji aparatu władzy*, [w:] *Monarchia – społeczeństwo – tożsamość. Studia z dziejów średniowiecza*, red. Katarzyna Gołąbek *et al.*, Warszawa 2019, s. 51–65.
- Adamska Anna, *Czy potrzebna nam jest społeczna historia języka?*, [w:] *Historia społeczna późnego średniowiecza. Nowe badania*, red. Sławomir Gawlas przy współudziale Michała T. Szczepańskiego, Warszawa 2011 (Centrum Historii Europy Środkowo-Wschodniej Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego. Colloquia, 4), s. 189–202.
- Adamska Anna, *Dokument i kancelaria biskupa krakowskiego Jana Grota (1326–1347)*, „Roczniki Humanistyczne”, 37 (1989), 2, s. 77–142.
- Adamska Anna, *Loca scribendi: geneza pojęcia, definicje i granice użyteczności*, [w:] *Loca scribendi. Miejsca i środowiska tworzące kulturę pisma w dawnej Rzeczypospolitej XV–XVIII stulecia*, red. *eadem*, Agnieszka Bartoszewicz, Maciej Ptaszyński, Warszawa 2017, s. 9–26.
- Adamska Anna, *Średniowiecze na nowo odczytane. O badaniach nad kulturą pisma*, „Roczniki Historyczne”, 65 (1999), s. 129–154.
- Adamska Anna, *The Study of Medieval Literacy. Old Sources, New Ideas*, [w:] *The development of literate mentalities in East Central Europe*, red. Anna Adamska, Marco Mostert, Turnhout 2004 (Utrecht Studies in Medieval Literacy, 9), s. 13–50.
- Adamska Anna (rec.), *Joanna Tucker, Reading and Shaping Medieval Cartularies. Multi-Scribe Manuscripts and their Patterns of Growth. A Study of the Earliest Cartularies of Glasgow Cathedral and Lindores Abbey. (Studies in Celtic History 41.)* Boydell Press, Woodbridge 2020. 315 S. ISBN 978–1–78327–478–9, „Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung”, 129 (2021), 2, s. 438–440.
- Banaszkiewicz Jacek, *Usque in hodiernum diem. Średniowieczne znaki pamięci*, „Przegląd Historyczny”, 72 (1981), 2, s. 229–238.
- Bartoszewicz Agnieszka, *Piśmienność mieszczańska w późnośredniowiecznej Polsce*, Warszawa 2012.
- Bartoszewicz Agnieszka, *Rola kancelarii miejskiej w budowaniu tożsamości mieszczańskiej w późnośredniowiecznej Polsce*, [w:] *Symboliczne i realne podstawy tożsamości społecznej w średniowieczu*, red. Sławomir Gawlas, Paweł Żmudzki, Warszawa 2017 s. 377–392.
- Bielińska Maria, *Kancelarie i dokumenty wielkopolskie w XIII wieku*, Wrocław 1967.
- Bobowski Kazimierz, *Kancelaria oraz dokumenty biskupów i kapituły w Kamieniu (do końca XIII w.)*, Wrocław 1990 (Acta Universitatis Wratislaviensis, No 944, Historia, 65).
- Bouchard Constance Brittain, *Rewriting Saints and Ancestors. Memory and Forgetting in France 500–1200*, Philadelphia 2015 (The Middle Ages Series).
- Bruder Artur, *Najstarszy kopiarz klasztoru cystersów w Henrykowie*, Wrocław 1992 (Acta Universitatis Wratislaviensis, No 1267, Historia, 88).

- Charters, Cartularies and Archives. The Preservation and Transmission of Documents in the Medieval West. Proceedings of a Colloquium of the Commission Internationale de Diplomatique (Princeton and New York, 16–18 September 1999)*, eds. Adam J. Kosto, Anders Winroth, Toronto 2002 (Papers in Mediaeval Studies, 17).
- Chojnacki Piotr, *Dokumenty i kancelaria biskupów płockich w późnym średniowieczu*, Warszawa 2004 (niepublikowana rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. Marii Koczarskiej, Wydział Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, mps w bibliotece Wydziału Historii Uniwersytetu Warszawskiego).
- Declercq Georges, *History, Memory and Remembrance in Early Cartularies and Libri Traditionum*, „Studi Medievali”, 58 (2017), 1, s. 1–21.
- Declercq Georges, *Monastic Cartularies, Institutional Memory and the Canonization of the Past The Two Libri Traditionum of Saint-Peter's Abbey, Ghent*, „The Medieval Low Countries. History, Archaeology, Art and Literature”, 2 (2015), s. 37–72.
- Declercq Georges, *Originals and Cartularies: The Organization of Archival Memory (Ninth–Eleventh Centuries)*, [w:] *Charters and the Use of the Written Word in Medieval Society*, ed. Karl Heidecker, Turnhout 2000 (Utrecht Studies in Medieval Literacy, 5), s. 147–170.
- Derwich Marek, *O nowe spojrzenie na kopiarze. Uwagi na marginesie nowszych badań*, „Studia Źródłoznawcze”, 37 (2000), s. 165–167.
- Gawlas Sławomir, *Badania nad społeczeństwem polskim późnego średniowiecza. Aktualne problemy*, [w:] *Historia społeczna późnego średniowiecza. Nowe badania*, red. idem przy współudziale Michała T. Szczepańskiego, Warszawa 2011 (Centrum Historii Europy Środkowo-Wschodniej Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego. Colloquia, 4), s. 63–106.
- Gawlas Sławomir, *Komercjalizacja jako mechanizm europeizacji peryferii na przykładzie Polski*, [w:] *Ziemie polskie wobec zachodu. Studia nad rozwojem średniowiecznej Europy*, red. Roman Czaja et al., Warszawa 2006, s. 25–116.
- Gawlas Sławomir, *O kształt zjednoczonego Królestwa. Niemieckie władztwo terytorialne a geneza społeczno-ustrojowej odrębności Polski*, Warszawa 2000.
- Gawlas Sławomir, *Polska Kazimierza Wielkiego a inne monarchie Europy Środkowej – możliwości i granice modernizacji władzy*, [w:] *Modernizacja struktur władzy w warunkach opóźnienia. Europa Środkowa i Wschodnia na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych*, red. Marian Dygo, Sławomir Gawlas, Hieronim Grała, Warszawa 1999 (Centrum Historii Europy Środkowo-Wschodniej Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego. Colloquia, 1), s. 5–34.
- Gołombiowski Maciej, *Kancelaria kapituły chełmińskiej w okresie księgi wpisów*, [w:] *Kancelarie okresu księgi wpisów w Prusach Królewskich. Materiały sesji odbytej 20–21 listopada 1992 roku w Archiwum Państwowym w Toruniu*, red. Andrzej Tomczak, Warszawa 1994, s. 35–46.
- Grabowski Janusz, *Dokumenty i kancelaria Klemensa Pierzchały biskupa płockiego (1333/1337–1357)*, [w:] *Kościół i państwo w dziejach, źródłach i studiach nad przeszłością*, red. Marek Stawski, Warszawa 2008, s. 145–168.

- Grabowski Janusz, *Kancelarie i dokumenty ksiąg mazowieckich w latach 1341–1381. Ośrodki zarządzania i kultury*, Warszawa 1999.
- Grulkowski Marcin, *Najstarsze księgi miejskie Głównego Miasta Gdańska z XIV i początku XV wieku. Studium kodykologiczne*, Warszawa 2015 (Studia i Materiały do Dziejów Kancelarii w Gdańsku, Seria A, Studia, t. 1).
- Guyotjeannin Oliver, Morelle Laurent, Parisse Michel, *Avant-Propos*, [w:] *Actes de la table ronde organisée par l'École nationale des chartes 1991*, eds. *idem*, Paris 1993 (Mémoires et documents de l'École des Chartres, 39), s. 7–9.
- Guyotjeannin Oliver, Pycke Jacques, Tock Benoît-Michel, *Diplomatique médiévale*, Turnhout 1993.
- Jurek Tomasz, *Księga Iura vicariorum i jej przygotowywana edycja*, „Roczniki Historyczne”, 76 (2010), s. 241–254.
- Jurek Tomasz, *Pismo w życiu społecznym Polski późnego średniowiecza*, [w:] *Historia społeczna późnego średniowiecza. Nowe badania*, red. Sławomir Gawlas przy współudziale Michała T. Szczepańskiego, Warszawa 2011 (Centrum Historii Europy Środkowo-Wschodniej Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego. Colloquia, 4), s. 203–231.
- Jurek Tomasz, *Początki dokumentu polskiego*, [w:] *Dyplomatyka staropolska*, red. *idem*, Warszawa 2015, s. 64–87.
- Jurek Tomasz, *Rozwój dokumentu polskiego w XIII w.*, [w:] *Dyplomatyka staropolska*, red. *idem*, Warszawa 2015, s. 88–144.
- Jurek Tomasz, *Stanowisko dokumentu w średniowiecznej Polsce*, „Studia Źródłoznawcze”, 40 (2002), s. 1–18.
- Jurek Tomasz, *Testament Henryka Probusa. Autentyk czy falsyfikat?*, „Studia Źródłoznawcze”, 35 (1994), s. 79–99.
- Jurek Tomasz, Kozak Adam, *Pozostałości rejestru kancelarii biskupa wrocławskiego Jana Romki (1292–1301) na skrawkach makulatury przypadkiem zachowane*, [w:] *Ecclesia. Regnum. Fontes. Studia z dziejów średniowiecza*, red. Sławomir Gawlas *et al.*, Warszawa 2014, s. 346–357.
- Jurek Tomasz, Skupieński Krzysztof, *Wprowadzenie do dyplomatyki*, [w:] *Dyplomatyka staropolska*, red. Tomasz Jurek, Warszawa 2015, s. 17–48.
- Kętrzyński Stanisław, *Zarys nauki o dokumencie polskim w wiekach średnich*, oprac. i wprowadz. opatrzył Józef Dobosz, Poznań 2008.
- Klimecka Grażyna, *Formularz ciechanowski. Z historii tworzenia języka dokumentu polskiego wieków średnich*, Warszawa 1997.
- Koczerska Maria, *Autentyczność dokumentu unii krewskiej w 1385 roku*, „Kwartalnik Historyczny”, 99 (1992), 1, s. 59–81.
- Koczerska Maria, *Kancelarie i dokumentacja kościelna*, [w:] *Dyplomatyka staropolska*, red. Tomasz Jurek, Warszawa 2015, s. 339–388.
- Koczerska Maria, *L'Utilisation de l'Écrit dans l'Administration du Diocèse de Cracovie au XVe Siècle*, [w:] *The Development of Literate Mentalities in East Central*

- Europe*, eds. Anna Adamska, Marco Mostert, Turnhout 2004 (Utrecht Studies in Medieval Literacy, 9), s. 143–157.
- Koczarska Maria, *Łaska królewska, czyli kontakty władcy z poddanymi w Polsce późnośredniowiecznej*, [w:] *Człowiek w społeczeństwie średniowiecznym*, red. Roman Michałowski *et al.*, Warszawa 1997, s. 437–451.
- Koczarska Maria, *Zbigniew Oleśnicki i Kościół krakowski w czasach jego pontyfikatu 1423–1455*, Warszawa 2004.
- Kozak Adam, *Zapiski z akt czynności biskupich Andrzeja Łaskarza*, [w:] *Memoria viva. Studia historyczne poświęcone pamięci Izabeli Skierskiej (1967–2014)*, red. Grażyna Rutkowska, Antoni Gąsiorowski, Warszawa 2015, s. 476–486.
- Kürbis Brygida (rec.), *Bronisław Turoń, „Liber Antiquus” – kopiarz biskupstwa krakowskiego*, *Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia IX, Nr 36 (1965)*, „Studia Źródłoznawcze”, 12 (1967), s. 242.
- Les cartulaires. Actes de la table ronde organisée par l'École nationale des chartres 1991*, eds. Oliver Guyotjeannin, Laurent Morelle, Michel Parisse, Paris 1993 (Mémoires et documents de l'École des Chartres, 39).
- Maisel Witold, *Kodeks przywilejów Poznania z XIV w.*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, 13 (1980), 2, s. 139–180.
- Maleczyński Karol, Bielińska Maria, Gąsiorowski Antoni, *Dyplomatyka wieków średnich*, Warszawa 1971.
- Mazur Zygmunt, *Studia nad kancelarią Leszka Czarnego*, Wrocław 1975 (Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego. Seria A, nr 169).
- Mieszkowski Karol, *Studia nad dokumentami katedry krakowskiej XIII wieku. Początki kancelarii biskupiej*, Kraków 1974 (Polska Akademia Nauk, Oddział w Krakowie, Prace Komisji Nauk Historycznych, nr 34).
- Mitkowski Józef, *Kancelaria Kazimierza Konradowica księcia kujawsko-łęczyckiego (1233–1267)*, Wrocław 1968 (Polska Akademia Nauk, Oddział w Krakowie, Prace Komisji Nauk Historycznych, nr 21).
- Mostert Marco, *Forgery and Trust*, [w:] *Strategies of writing. Studies on text and trust in the Middle Ages Papers from “Trust in Writing in the Middle Ages” (Utrecht, 28–29 November 2002)*, eds. Petra Schulte, Marco Mostert, Irene Renswoude, Turnhout 2008 (Utrecht Studies in Medieval Literacy, 13), s. 37–59.
- Mostert Marco, *Wytwarzanie, przechowywanie i użytkowanie. O roli tekstu pisanego w średniowieczu*, [w:] *Kultura pisma w średniowieczu. Znane problemy, nowe metody*, red. Anna Adamska, Paweł Kars, Lublin 2013 (Colloquia Mediaevalia Lublensia, vol. 2), s. 17–35.
- Mrozowicz Wojciech, *Kronika kanoników regularnych w Kłodzku. Ze studiów nad średniowiecznym dziejopisarstwem klasztornym*, Wrocław 2001 (Acta Universitatis Wratislaviensis, No 2234, Historia 143).
- Nalewajek Agnieszka, *Dokument w Rocznikach Jana Długosza*, Lublin 2006 (Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, Prace Wydziału Historyczno-Filologicznego, 124).

- Okniński Piotr, *Kodeks Baltazara Behema jako świadectwo miejskiej ideologii władzy*, „Studia Źródłoznawcze”, 58 (2020), s. 137–149.
- Okniński Piotr, *Oficjalna przeszłość miasta*, [w:] *Przeszłość w kulturze średniowiecznej Polski*, t. 2, red. Halina Manikowska, Warszawa 2018, s. 177–201.
- Okniński Piotr, *Wehikuły pamięci. Przeszłość i władza w dawnym Krakowie (do końca XVIII w.)*, Warszawa 2023.
- Pauk Marcin, *Mnisi – fundatorzy – pismo. Cronica Domus Sarensis na tle dziejopisarstwa klasztornego XI – XIV wieku*, [w:] *Christianitas Romana. Studia ofiarowane Profesorowi Romanowi Michałowskiemu*, red. Krzysztof Skwierczyński, Warszawa 2009, s. 234–273.
- Radtke Irena, *Kancelaria miasta Poznania do roku 1570*, Poznań 1967.
- Salina Anna, „Zapomniany” kopiariusz wikariuszy wieczystych kolegiaty pw. św. Jana Chrzciciela w Warszawie, [w:] *Ecclesia. Regnum. Fontes. Studia z dziejów średniowiecza*, red. Sławomir Gawlas et al., Warszawa 2014, s. 362–371.
- Salina Anna, *Z Jeny do Płocka. Powrót szczątków trzynastowiecznego kodeksu zrabowanego z Biblioteki Seminaryjnej*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 14, red. Wojciech Walczak, Katarzyna Wiszowska-Walczak, Białystok 2020 (Zachowanie Polskiego Dziedzictwa Narodowego, 20), s. 199–232.
- Sirantoine Hélène, *Cartularization and Genre Boundaries. Reflection on the Nondiplomatic Material of the Toledan Cartularies (End of the Twelfth to the Fourteenth Century)*, „Speculum”, 98 (2023), 1, s. 164–212.
- Skierska Izabela, *Dwór i urząd biskupi w późnośredniowiecznej diecezji poznańskiej*, „Roczniki Historyczne”, 60 (1994), s. 185–202.
- Spierski Zdzisław, *Z dziejów Archiwum Koronnego Krakowskiego. Kopiariusz Jana Łaskiego (około 1505). Część pierwsza*, „Studia Źródłoznawcze”, 24 (1979), s. 109–138.
- Spierski Zdzisław, *Z dziejów Archiwum Koronnego Krakowskiego. Kopiariusz Jana Łaskiego (około 1505). Część druga*, „Studia Źródłoznawcze”, 27 (1983), s. 147–161.
- Superczyński Mateusz, *Kancelaria i archiwum miasta Chełmna w okresie Przedrozbiorowym (XIII w.–1772 r.)*, Toruń 2021.
- Starzyński Marcin, *Archiwa miejskie w średniowiecznych strategiach pamięci*, [w:] *Przeszłość w kulturze średniowiecznej Polski*, t. 1, red. Jacek Banaszkiewicz, Andrzej Dąbrówka, Piotr Węcowski, Warszawa 2018, s. 447–475.
- Starzyński Marcin, *Do genezy Metryki Koronnej*, [w:] *Memoria viva. Studia historyczne poświęcone Izabeli Skierskiej (1967–2014)*, red. Grażyna Rutkowska, Antoni Gąsiorowski, Warszawa 2015, s. 347–360.
- Starzyński Marcin, *Średniowieczny Kazimierz, jego ustrój i kancelaria*, Kraków 2015 (Monografie Towarzystwa Naukowego Societas Vistulana, t. 3).
- Suchodolska Ewa, *Kancelarie na Mazowszu w latach 1248–1345. Ośrodki zarządzania i kultury*, Warszawa 1977.

- Sułkowska-Kurasiowa Irena, *Dokumenty królewskie i ich funkcja w państwie polskim za Andegawenów i pierwszych Jagiellonów 1370–1444*, Warszawa 1977.
- Sułkowska-Kurasiowa Irena, *Polska kancelaria królewska w latach 1447–1506*, Warszawa 1967.
- Syska Maria, *Dokumenty Konrada I Mazowieckiego*, Warszawa 1967 (niepublikowana rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. dra Aleksandra Gieysztora, Wydział Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, mps w Bibliotece Wydziału Historii Uniwersytetu Warszawskiego).
- Tandeci Janusz, *Dokumenty i kancelarie miejskie*, [w:] *Dyplomatyka staropolska*, red. Tomasz Jurek, Warszawa 2015, s. 407–446.
- Tandeci Janusz, *Piśmienność pragmatyczna, pisarze i kancelarie w wielkich miastach pruskich i inflanckich w średniowieczu*, Toruń 2021.
- Tandeci Janusz, *Średniowieczne księgi wielkich miast pruskich jako źródła historyczne i zabytki kultury mieszczańskiej. Organizacja władz, zachowane archiwalia, działalność kancelarii*, Warszawa 1990.
- Tomczak Andrzej, *Kancelaria biskupów wrocławskich w okresie księgi wpisów (XV–XVIII w.)*, Toruń 1964.
- Tomczak Andrzej, *Zarys dziejów archiwów polskich*, Toruń 1982.
- Tucker Joanna, *Reading and Shaping Medieval Cartularies. Multi-Scribe Manuscripts and their Patterns of Growth. A Study of the Earliest Cartularies of Glasgow Cathedral and Lindores Abbey*, Woodbridge 2020 (Studies in Celtic History, 41).
- Turoń Bronisław, *Kopiarz arcybiskupstwa gnieźnieńskiego – Liber Privilegiorum XV sec.*, Wrocław 1980 (Acta Universitatis Wratislaviensis, No 499, Historia, 33), s. 39–50.
- Turoń Bronisław, *Kopiarz biskupstwa poznańskiego – Liber privilegiorum B*, Wrocław 1974 (Acta Universitatis Wratislaviensis, No 226, Historia, 24), s. 67–89.
- Turoń Bronisław, „*Liber antiquus*” – *kopiarz biskupstwa krakowskiego*, Wrocław 1965 (Acta Universitatis Wratislaviensis, No 36, Historia, 9), s. 67–97.
- Turoń Bronisław, „*Liber Niger*” *kopiarz biskupstwa wrocławskiego*, Wrocław 1970 (Acta Universitatis Wratislaviensis, No 126, Historia, 19), s. 47–96.
- Turoń Bronisław, *Najstarszy kopiarz miasta Wrocławia*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, 15 (1960), 2, s. 183–191.
- Wałkowski Andrzej, *Najstarszy kopiarz lubiński*, Wrocław 1985 (Acta Universitatis Wratislaviensis, No 800, Historia, 50), s. 163–221.
- Węcowski Piotr, *Skarbiec pamięci. Archiwum monarsze w Polsce do początków XVI wieku*, [w:] *Przeszłość w kulturze średniowiecznej Polski*, t. 1, red. Jacek Banaszkiewicz, Andrzej Dąbrówka, Piotr Węcowski, Warszawa 2018, s. 369–418.
- Wiencierz Patrycja, *Kodeks Baltazara Behema jako kopiariusz. Nowe dyskusje i nowe ustalenia*, „Rocznik Krakowski”, 84 (2018), s. 7–32.
- Wiesiołowski Jacek, *Polskie dziejopisarstwo mieszczańskie w późnym średniowieczu*, [w:] *Mente et litteris. O kulturze i społeczeństwie wieków średnich*, red. Helena Chłopocka et al., Poznań 1984 (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Seria Historia, nr 117), s. 281–298.

- Wilk-Woś Zofia, *Późnośredniowieczna kancelaria arcybiskupów gnieźnieńskich (1437–1493)*, Łódź 2013.
- Włoch Anna, *Kancelaria i dokumenty biskupa poznańskiego Piotra Wysza (1392–1412)*, „Studia Źródłoznawcze”, 46 (2009), s. 29–82.
- Wolff Adam, *Metryka Mazowiecka. Układ pierwotny. Sposób rejestracji*, Warszawa 1929 (Roczniki Komisji Historycznej, t. 1, z. 3).
- Wyrozumska Bożena, *Kancelaria miasta Krakowa w średniowieczu*, Kraków 1995 (Uniwersytet Jagielloński, Rozprawy Habilitacyjne, nr 308).
- Zych Ewelina, *Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej od XVI wieku do 1879 roku*, Kraków 2020 (Biblioteka Kapitulna na Wawelu, t. 12).
- Żerelik Rościsław, „*Fida memoriae custos est scriptura*”. *O potrzebie tworzenia archiwów w średniowieczu*, [w:] Causa creandi. *O pragmatyce źródła historycznego*, red. Stanisław Rosik, Paweł Wiszewski, Wrocław 2005 (Acta Universitatis Wratislaviensis, No 2783, Historia, 171), s. 627–644.
- Żerelik Rościsław, *Inwentaryzacja dokumentów w średniowiecznych archiwach śląskich*, [w:] *Inter laurum et olivam. Miscellanea Mariae Bláhová Professorissae dedicata*, red. Jiří Šouša, Ivana Ebelová, Praha 2007 (Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et Historica, 2002, 1–2, Z pomocných věd historických, 16), s. 47–54.
- Żerelik Rościsław, *Kancelaria biskupów wrocławskich do 1301 roku*, Wrocław 1991 (Acta Universitatis Wratislaviensis, No 1258, Historia, 92).
- Żerelik Rościsław, *Najstarszy kopiarz ksiąg oleśnickich i kozielsko-bytomskich*, Wrocław 2012 (Acta Universitatis Wratislaviensis, No 3404, Historia, 185).

O AUTORZE

Kacper Pielat – lic. historii (2023 r.), student studiów drugiego stopnia na Wydziale Historii Uniwersytetu Warszawskiego. Jego zainteresowania naukowe koncentrują się wokół średniowiecznej kultury piśmienniczej, pamięci instytucjonalnej, sposobów jej kształtowania, wytworów i funkcjonowania kancelarii, kolonizacji na prawie niemieckim i modernizacji aparatu władzy. Adres e-mail: k.pielat@student.uw.edu.pl